

Манаснинг номи қирғизлар учун ҳамиша табаррук. Қадимдан Ўрхўн, Олтой, Энасой, Олатогни макон тутган, кўп асрлардан буён зўр курашларни, қирғинбаротни бошдан кечирган ота-боболаримиз улкан миноралар, кўркам шаҳарлар, мустаҳкам қалъалар қуришга имкон топмади. Улар она юртини ёдан ҳамоя қилиб, от ёлида гурунг қуриб, ажойиб сўзлар воситаси билан ўзига хос ёдгорлик бунёд этди. Улуғ шоирлар, ажойиб достончилар, зукко ўланчилар тинчлаган шеърини мисраларини авлоддан авлодга маънавий мерос қилиб, гард, гўбор қўндирмай, йиғирма биринчи асргача олиб келишди.

Манас — табаррук сўзлар гавҳаридан иборат буюк достон. Унда элнинг тарихи, кўсонч ва қайғуси, омонлик ҳамда ёмонлик, гаройиб тақдирлар ўз ифодасини топган. Амалга ошган орзулар, поёнига етмай қолган тиллажлар, элу элтининг дарду ҳасрати мунгли бир қўшиқдай акс-садо бериб туради. У кўп ирмоқ, ўзанларни ўзига бириктирган теран дарёга ўхшайди. Шунинг учун юз берган воқеа, яхлит бир халқнинг бошидан ўтказган тарихий кечмишини ўзида тўқис ёритганлиги билан ажралиб туради.

... Ҳаётимнинг кўпчилиқ қисмини «Манас»ни ўқишга сарфладим. Бунинг учун ҳамиша шукрона қиламан. Кетган вақтим учун асло қайғурмайман. Бир пайтлар, ижодим камалга етган кезларда, ҳиссиёт устун келган паллада, бардам-бақувват пайтимда, буюрса, «Кўк асаба»нинг иккинчи китобини ёзиб бўлсам, «Манас»га мурожаат қиламан, дегандим. Афсус, инсоннинг ҳаёли чексиз-чегарасиз экан-у, умри қисқайкан.

Менинг амалга ошмай қолган орзу-армонимни юзага чиқарган келинги авлод вакиллари кўриб, уларнинг асарларини ўқиғач, дил-дилимдан хурсанд бўлдим. Минг шукурким, кекса авлоднинг кемтигини тўлиқлаб, ишини давом эттиришга лойиқ, қобил ёшлар бор экан, халқимизнинг тарихи ўлмайди, сафари қутлуг, руҳий маданияти тугал бўлади. Келажакда шеърят денгизи аталмиш «Манас» эпосини жаҳон китобхонларига етказиш, илмий жиҳатдан юксак поғоналарга олиб чиқиш бўлгуси авлоднинг билимига, маҳоратига, маданиятига боғлиқ.

Шу кунга қадар мазкур достонни ўзга элу элатларнинг китобхонларига, томошабинларига етказиш бўйича сабъ-ҳаракатлар бўлгани билан амалий ишлар қилинмаётир. Бу соҳада ҳар бир авлод турфа ижодий

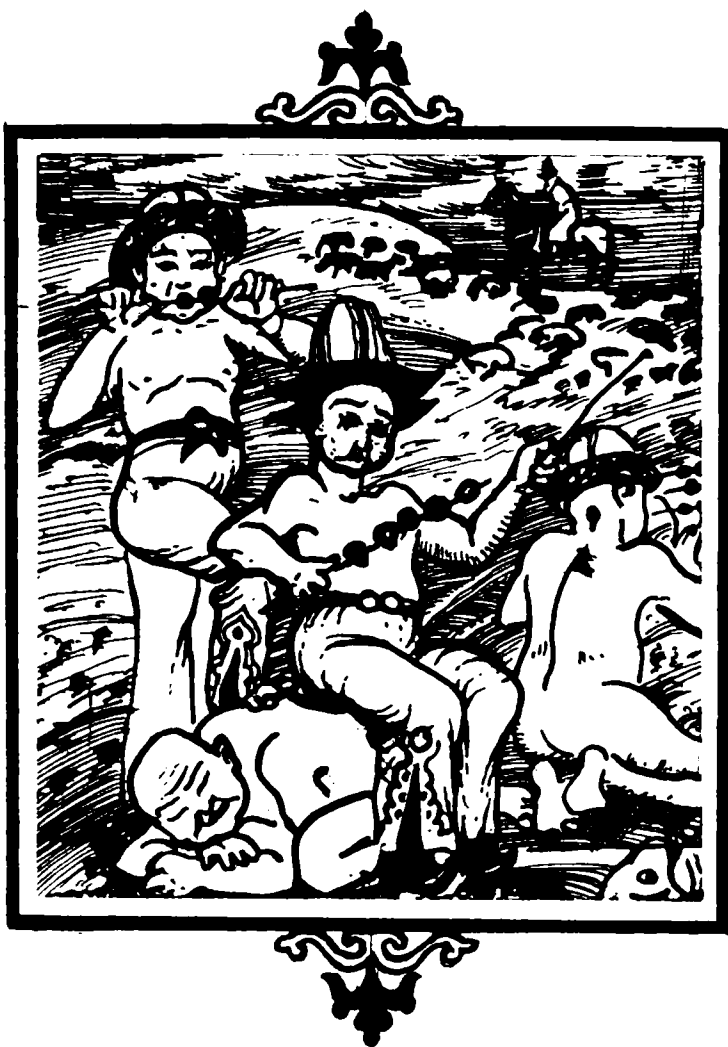
йўллари излаши керак. Бир неча асрлардан буён озғача айтилиб келинаётган «Манас»нинг янгида даври — ҳозирги куннинг талабига яраша тасмага тушириш йўлидан ўтиб, насрда баён қилиш бошланяпти. Бу хайрли ва савоб иш, албатта.

Мен иқтидорли адиб К. Жусуповнинг «Манас» эпосини оммабоп жанрда ёзган вариантини ўқиб, бадиий тилига, тасвирлаш маҳоратига, асар воқеаларини бобма-боб жо-бажо қилиш санъатига, дoston руҳини тўлиқ тушунганлигига, мисраларга юкланган кенг қамровли сўзларни оддий китобхонга жўн йўсинда баён этиш йўлини топганлигини қўриб меҳрим қонди. Мазкур асарнинг ҳаммабоп бўлишини ҳисобга олган ёзувчи эпосдаги айрим ошиқча тафсилотларни атай киритмай тўғри қилган. Бу яхлит мазмунга монелик кўрсатмаган. Насрда боболаримизнинг алп қадди-қомати, жанговор юришлари, босиб ўтган йўли, қоплон келбатли Манаснинг қаҳрамонлиги, инсоний фазилати, ҳақиқат учун олиб борилган жангу жадал кўз ўнгимда яққол гавдаланди. Мухтасар сўз бошида асардаги барча яхши жиҳатларни бирма-бир санаб чиқишнинг имкони йўқ. Маданиятши, зийрак китобхон бу ғаройиб dostonни ихлос қўйиб ўқиса, мен юқорида таъкидлаб ўтган фикрларимни қўллашига ишонаман.

Олтой ва Олай ўртасида тариқдек тиққираб кетган, киндик қони томган юртдан мосуво бўлган, охир-оқибат бир-бирини йўлаб, қаддини тиклаган қирғиз халқининг бу қаҳрамонлик dostonи наинки ўзбек болаларининг, балки барча китобхонларнинг маънавий мулкига айланишига ишонаман.

Хуллас, эпоснинг насрий баёнига оқ йўл тилайман. Гапимнинг сўнгида талабчан ўзбек китобхонларига икки истагимни ҳам айтмоқчиман. Буюк Алишер Навоийнинг зурвдлари, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ватандошлари Манас эпоси билан аввалдан таниш. Мумтоз шоир Миртемир ва Султон Акбарий, Турсунбой Адашбоевларнинг таржимасида бу қаҳрамонлик эпосининг ўзига хос икки жылдан иборат китоби чоп этилганлигига кўп йиллар бўлди. Айни вақтда турк қавмига мансуб адабий ёдгорликларнинг ҳажм жиҳатдан улкан намунаси бўлмиш «Манас»нинг ҳаммабоп жанрдаги ихчам баёни, ўзбек ўқувчиларига, хусусан, болаларга тақдим этилиши — хайрли иш. Бу ўз наъбатидида икки халқнинг азалий қон-қардошлигини яна бир қарра исботлаб турибди.

Тугалбой СИДИҚБЕКОВ,
Республика Фанлар Академияси-
нинг факрий академиги,
Қирғиз Республикаси
халқ ёзувчиси.

Манаснинг болалиги

Карвонларга сарбонлар ҳамкор замонларда, тулпорининг туёғи тошинқираган, жангчи ой нурида белбоғини счмай от устида қуш уйқу қилган даврларда, оч арслондай ёвқур келбатидэн душман тирқираган, туғи осмону фалакда қилпираган, донғи Доғистонгачайин зинқираган, бошидан оқ қалпоғи тушмаган, ёғийларни тўқмоқлаган-муштлаган, эр йигити қанотим деб қора байир ушлаган қирғиз деган қадим эл бўлган. Шукрлар бўлсинким, ни-ятлари асил, байроғи яшил, ўзи талотўп, дўстидан кўра душманлари кўп эл эди.

Элу юрти омонда, Тангри тоғ томонда Қорахон деган хон тахтга ўтирган олис бир замонда, унинг қилган баҳодирлигини таърифлашга сўз бойлиги етмасди. Манглайи кенг, зуваласи осмон билан тенг бўлса ҳам ҳақ таоло ҳеч бир нарсани абадий яратмаган экан. Бу ўткинчи дунёнинг ўз қонуниятлари, улуг билан кичикни баробар қилиб қўядиган русумлари бор экан. Шундай қилиб, қаро ерни макон тутган Қорахон ҳам бу оламдан армон билан ўтди. Кейин унинг тахтига Ўғизхон ўтирди. Ўғизхон ҳам одил, чексиз ишларга қодир, турк қавмига, шу жумладан, қирғизларга ҳам елкадош паноҳ, эл-улусга қиблагоҳлик қилиб давру даврон суриб, нариги дунёга сафар қилди. Ундан буён Ўғизхондан Аланчахон, Бойғурхондан Тубайхон, Кўчайхондан эса Нўғайхон таралган эди.

Замонлардан замон ўтиб, зағизгондан ҳам зийрак Нўғайхон аскарларининг ёқасидан тутиб азалдан кек сақлаган Қора Хитой хони Эсенхон ён қўшнисининг еру бойликларини босиб олди. Шу тарзда Нўғайхон ёруғ оламни тарк этди, чин дунёга аттанг билан кетди. Олатоғлиқ қирғизлар суянган ўғлонидан айрилиб, мадор бўлган бели қайрилиб, оқ ўрдаси таланиб, ўчоғини кул босиб, овулини есир кампир, тул босиб, турк қавмидан ақиллик юз ўгирди.

Нўғайхоннинг Ўрозли, Усан, Бой, Жақип деган тўрт ўғли бор эди. Улардан ҳам омад кетди, қиличларининг дамига зиёну заҳмат етди. Кўч-кўлони уловларга бойланиб, боши оққан томонларга айланиб, бири Олтойга, яна бири Ўполга, қай бирови Қашқарга, қолганлари Тибетга ҳайдалди.

Қирқ уйли қирғиз билан бирга Жақип қалмоқ ва хитойларнинг дастидан озор чекиб Олтойга келди. Оқболта исмли ақли расо ўғлон қирқ уйли қирғизнинг бошини қовуштирди. Оқболтанинг тилини олмасак қандай эл бўламиз, етти отамизнинг қарғишига қолиб қаро ер бўламиз деб қасамёд қилишди.

Оқболта авлиёсифат зот бўлиб, қўллагани оч-яланғоч бола эди. Қирқ уйли қирғиз Олтойдан кўним топгач, кийгани тўни, нон ёпгани уни, егани талқони, ҳимояга қалқони йўқ маҳалда Оқболта ярим учун кўк буқани сўйиб элга юзланди.

— Халқнинг орасини ноҳис ниятли одамлар бузади. Элнинг ёмони бўлмайди. Қалмоқлар ҳам, манжулар ҳам оқибатли халқ экан. Эгилганни эритиб, жилмайганга жўяли муомала қиларкан. Қўлингда бўлса, қушдай чарх урасан. Олтойда бойлик ерда экан, пешанадан тўкилган терда экан. Тутантириқ бўлса — ёлқини, кавласа — олтини чиқаркан. Энгашсанг, эгам бергай, тўнқайсанг, танг-рим берар, дейдилар. Қирғизим, белингни маҳкам боғлаб, бошингни адил кўтар.

Ғариб Оқболтанинг гапидан маънавий руҳланган қирғизлар қалмоқларнинг етакчи саркорларига кумуш ўмулдуруқли Олатоғнинг учқур отларини тортиқ қилиб, уларнинг иззат-икромини ҳаддан ортиқ қилиб, ёзлик яйлов ва қишлоғ жойларни олишиб томир ёзди.

Кундан кун ўтиб, ойлар айланиб, йиллар қуёшнинг меҳварига бойланиб Олтойдаги қирғизлар қалмоқ билан манжуларнинг ўртасида қайтадан тирилиб, турк отанинг фарзандларидан дўсту ёр топиб, молу қўйни кўпайтириб, кўм-кўк байроғига ярми кемтик ойнинг шаклини ўйдириб даврон сурарди.

* * *

Жақипбойнинг ўрдаси. Бир-бирига тиғиз қўшма оқ ўтов. Атрофида ой шаклида қирқта бўз уй. Кенг саҳида ўйинқароқ болакайларнинг қий-чуви эшитиларди. Қирда йилқи ва моллар ўтлаётди. Бу, албатта, овулда тинчлик, тўкинчиликнинг белгиси.

Ўтовнинг туёнуғидан тушган қуёш чамбаракнинг устига келган маҳалда Жақипбой мешдаги бол қимизнинг гулидан бир косани сипқориб йўлакдаги Тўпичоқни миниб қирга отланди. Этагини тақимга қистириб, кумуш сопли қамчисини серпиган ҳамон арғумоқ йўрғалаб кетди.

Қирқ ўтовли қирғиз Олтойга оғиб келиб қолганида Жақип ҳали суяги қотмаган, бўз болайди. Ёшлиғидан қалмоқ, манғул ва хитойларнинг камситишларини кўриб, зўрликларига чидаб вояга етди. Очин-тўқин қолиб, хорликка, азоб билан зорликка чидаб, уларнинг тилини ўрганди. Ғўлабирдан келган фаросатли, бир сўзли, уdda-бурон йиғит бўлиб ўсди. Қўрслик-қўполлик ўрнини оғир-босиқлик эгаллаб Жақип қалмоқлар билан яхши қўшничиликни йўлга қўйиб, олди-сотти ишларига ўрганиб қолди ва Чийирди исмли аёлининг устига қалмоқ қизи Бахтдаватни тўқол қилиб никоҳига олди.

Жақип саккиз йилдан кейин Олтойда тентираб юрган ўн чоғли мискин қирғизларга далда бўлиб, ер ўзлаштириб, деҳқончилик сирларидан воқиф бўлиб, қундуз, сувсар, силовсин териларини, олтин, кумушлари-ю, ошланган кўнларини қўшни халқларнинг ипак, адрасига, идиш-товоғига алмаштириб хўжаликни тиклади.

Ўттиз йил Олтойда хору зорликка чидаган Жақип кейинчалик қалмоқ, хитойлар томонидан «бой» аталиб, қишда силовсин телпак, ёзда оппоқ қалпоқ кийиб, камарига ханжар илиб, олтин қошли эгарга миниб минг йилқига эгадор бўлди. Беш юзта оқ туя, беш юзта сариқ туя, мингта мол, қисоби йўқ қўй-қўзилар етагида даврон сурди.

Бир кам дунё деганларича бор экан. Қўраси молга, хуржуни газмолга, хазинаси олтинга тўлган пайтда ҳам Жақипбойнинг юрагини бир армон ўртар эди. Ёғ чайнамасин, кун сайин қозонида гўшт қайнамасин ортида қоладиган туёғи йўқ. Тангри уни зурёддан камситган. Ортинда фарзанд бўлмаса, топган молу дунёнинг нима кераги бор? Эл бундайларни «сўққабаш» дейди.

Жақип фарзанд доғида кўздан ёши шашқатор бўлиб, бағри ғам-андуҳга тўлиб, сутли булоққа сиғинди. Асовбелдаги ёлғиз Арчанинг эгаси Оқтайлоққа топган-тутганини назр-ниёз қилди. Чийирди билан Бахтдаватни эрчитиб ота-боболарининг қабрларини зиёрат этиб, яратганининг ўзига кўп марта илтижо қилди. Афсуски, унинг тилаклари мустажоб бўлмади.

Жақипбой мол санашни баҳона қилиб, кун сайин овулдан отланиб чиқиб кетади. Тоғдаги чўпонга йўлиқмай,

қирма-қир қанғиб, яйловда санғиб, Олтойни бахшидай овлаб, омади юришмаётганлигини улуғлардан довлаб, уни битта тирноқда интиқ қилган худога минг бор эланиб кўним билмайдн.

Жақип оқшомда юсак тоғларга соялар айри минган маҳалда қориб-толган отининг жиловини овул томон буради. Илож қанча? Боласиз дунё қушсиз уядай, чумчуғи йўқ чинордай, бақаси йўқ кўлмакдай, ўт-ўлансиз даладай гап.

Яқинда Жақипбой тоғдан тушаётиб, Қораунгурнинг йўлида соқолига оқ оралаган, ёши етмишни қоралаган дарвешга йўлиқиб қолди. Жаҳонгашта дарвеш асли қипчоқ бўлиб, бола-чақаси йўқ эди. У Андижондан Эронга қадар бўлган давлатларни манжур, хитой, уйғур, қисқаси, барча элатларни қидириб юришга кўникиб кетган, бойликка тўйган. Қушдай эмин-эркин киши эди. Йўлда йўлиққан дарвеш билан гаплашгиси келиб қолган Жақип отдан тушиб, қўлбола сановдаги қимиздан, қанжигандаги қурут билан гулозиқдан бериб илтифот кўрсатди.

— Мол-жон омонми?— деди Жақипбой.

— Эй Жақипбой, мендан биринчи молни сўроқладинг. Менинг молим йўқ. Аммо молу дунё меники. Ҳатто сенинг чорваларинг ҳам. Мен уларни Сизлардай қақи-маҳримга ўтказиб олмайман.

— Эй авлиё, маъзур тутгайсиз, билмапман.

— Оллоҳнинг бандаларидан хафа бўлмайман,— деди дарвеш.— Сен нега хафагазаксан, Жақип? Давлатинг зиёда, ўзинг пиеда юрмасанг?!

— Ёшим етди қирқ саккиз, бойлигим тўқис. Ўйлаб кўрсам, асил бойлик фарзанд экан,— деди Жақип армон билан.

Дарвеш ўйланиб қолди.

— Тибетга борсам, минг гиёҳдан тайёрланган малҳам олиб келаман. Қадим боболаримиз хотини узоқ муддат туғмаса, аёлнинг ориятини қўзғар экан,— деди дарвеш.

— Ўзингта, сўзингта балли, авлиё,— деб Жақип унинг кўлворига олтин ёмби солиб йўлга равона бўлди.

Шундан бери Жақипбой бир умр иззатини жойига қўйиб келаётган турмуш ўртоғининг қай йўл билан нафсониятига тегишини билолмай гаранг эди.

Фарзандга зор Жақипбой ўз армонларини қўшиқ қилиб, қироат билан Олтой тоғларининг бағрида хиргойи этиб нола чекарди:

— Дўлана сотли ойболтани
Тўлагатмайми ким ошлар?
Тўзиб юрган бу юртни
Хафа қилмай ким ошлар?
Қора ёғоч ойболтани
Қайқалатмай ким ошлар?
Қамоқда юрган златни,
Зада қилмай ким ошлар?

Нотавон Жақип овулга яқинлашгандагина хиргойисини тўхтатди. Ҳакимбекнинг Менгдибой исмли боласи унга пешвоз чиқиб, салом берди.

— Амаки, нега бунча нолиш тортасиз?— деди ўсмир Жақипбойга раҳми келгандай.

Жақип шундагина эс-ҳушини йиғиштириб, кўз ёшини артиб болакайга муносиб жавоб тополмай, Тўпичоғини ўз ўрнига боғлашни ҳам унутиб, орқа-олдига қарамай ўтовга ошиқди.

Ташқарида турганлар, «от қочди, Жақипнинг Тўпичоғини ушланглар», деб бақириб қолишди. Жақип бунга эътибор бермади.

Чийирди эри тўнни ечмай айиқнинг терисидан ясалган ўриндиққа ёнбошлаб олганини кўриб, ипак якандозларни солиб парвона бўлди. Бойвучча Жақипнинг охириги кунлардаги изтиробларини кўриб-билиб турса ҳам одоб юзасидан, сўрашга ботинмай, ич-ичидан зардоб ютиб чўпдек ориқлаб борарди.

— Чолгинам, сенга не бўлди? Қалбингни қандай дард яралади?—деди чидамай Чийирди.

Жақип анча вақтгачайин ерни тешиб юборгудай тўрсайиб ўтирди ва ниҳоят паймонаси тўлиб хотинига ўшқирди:

— Қариган чоғимда менга бола туғиб бергандай савол-сўроқ берасан? Ёки бундан сенинг хабаринг йўқми? Бўтасиз қўйиб, бўтадай бўзлатдинг. Мен қувбош, сен туғмас аталдинг. Болани искаб, юзларидан суйсам, сўнгра куйсам, армоним йўқ эди. Ё ориятдан уялганининг юзин ё боланинг ўзин кўрмадим. Бола туғмайдиган сендай хотинни тўқайтами, дала-дашттами ташлаб келсам дейман. Боласи йўқ аёлдан иланг-саланг эчки яхши.

Адрас чопонли Чийирдиннинг юраги туз сепгандай ачишиб, илондай тўлганиб, фаранг рўмолга чўлганиб, юрак-бағри сўкилиб, кўздан ёши тўкилиб ўриндиққа ўзини отди.

Ҳориб-толиққан Жақип ўтирган ўрнига ёнбошлаган кўйи хурракни тортиб, тонгни оттирди.

— Бой, кеча Тўпичоғининг ортидан қувиб кетган боладан ҳамон дом-дарақ йўқ. Онаси безовта. Ўғлини топиб бер,— деди Чийирди кийикдай керилиб, ҳурмату эътиқодга берилиб Жақипни уйғотар экан.

— Эй бойвучча, энди койима. Усиз ҳам армон билан ўтдик. Гапимни эшит, ғаройиб туш кўрдим, бир жиҳатин хуш кўрдим. Улкан қушни тутиб олдим. Ер устидаги ҳайвонот зоти ундан ҳайиқади. Қушга ипакдан узун боғич боғладим. Бу сирли ҳодиса. Тангрим бизга марҳаматини аямади чоғимда,— деб Жақип ўтовнинг мўрконида осмонга қараб яратганга топинди.

— Оғзинга мой, чолгинам, айтганинг ўнгидан келсин! Бошингга бахт қуши қўнсин. Мен ҳам қизик туш кўрдим, олма егандим, ичидан олтмиш қулоч аждарқо пишқириб чиқиб, отга айланиб қолди.

«Буни бировга айтсакмикин ёки сирлигича қолсинми», деб туришган кезде ташқаридан аёл кишининг оху ноласи эштилди.

Эшикдан Менгдибойнинг онаси Хонимжон кира солиб уввос солди. Овулда бундан ўтадиган серхархаша хотин йўқ эди.

— Ҳой, Жақип, қирчанғи отингни ортидан кеча кетган боламдан ному нишон йўқ. У сенинг қулингмиди? Фарзанд кўрмаган одам боланинг қадрига етармиди? Бизга молу дунё эмас, бола қиммат. Зурёдимни топиб бер.

Жақипбой шаллақи аёл билан ўчашмай, унинг илон пўст ташлагудай гапларига куйиб кул бўлиб, эшикка чиқди ва чор тарафга одам юбориб, ўзи қўйчивоннинг қўнғир отига миниб, Тўпичоқ ортидан кетган Менгдибойни излаб анҳор ёқалаб юрди.

Жақип иложи қуриб бораркан, яшил бир оролчада беғам ўтирган Менгдибой тушмагурга нигоҳи қадалди. Тўпичоққа оқ йўлбарснинг териси уртилиб турарди.

Ҳеч нарсадан хабари йўқ ўсмир Менгдибой Жақипбойга одамнинг хаёлига келмайдиган ажойиб воқеаларни ҳикоя қилиб берди. Менгдибой Тўпичоқни қувиб келаётса, қирдан чиққан қирқ бола отни тизгинлаб, у билан бирга ўйнабди. Тўқайдан чиққан ошпоқ йўлбарсни бир гурз билан уриб нобуд қилиб, терисини шилиб, тулпорнинг устига ёпиб қўйибди. Улар ўзларини биз Жақипнинг болаларимиз, деб таништирибди.

Лолу ҳайрон бўлган Жақип овулга келгач, Менгдибойдан эшитган гапларини фақат бойвуччасига айтди.

* * *

Эртасига Жақип хотинлари — Чийирди ва Бахтдавлат иштирокида овулдаги яқинлари билан кенгашиб, кеча кўрган туши учун тўй бериш тадоригини кўра бошлади.

Жақип тўйга Олтойдан макон топган ўн икки қўрама қирғизни, нўйгутни, нўғайларни, турк қавмига алоқадор эл-элатни, қора қалмоқ, манғулларни қўшиб чақирди. Жақипбой бор бисотини аямай тўкин дастурхон тузаб, меҳмонларга иззат-иқром кўрсатди. Келди-кеттига чорванинг ўзидан тўққизта қора бия, еттига мол, тўқсонга жайдари қора қўй ҳамда оқ туя сўйди.

Жақипнинг тўйидан хабар топган узоқ-яқиндаги таънишлари, қадрдонлари ташриф буюрди. Тўйни Оқболта бошқарди. Етмиш уйли қирғиз икки кун гўшт пишириб қўноқ кутди. Жақипбой молу жони душманлар томонидан талонда қолиб, унутилиб кетаётган қирғизларнинг урфини қайтадан тиклаб, от чоптириб, улоқ берди. Етим-есирларнинг қурсоғини тўйдириб, саврунга лойиқ буюмлар қўйдириб, белига белбоғ боғлаб, қўлига танга тутқазди. Олисдан келганларга сархил сарполар кийгизди, аҳли донишларга тулпор мингизди.

Меҳмонлар Жақипнинг бу саҳийлигини ҳар мақомга йўйди. Айримлари буни Менгдибойнинг омон қолгани учун йўйди. Ғарибу ғураболар эса: «Жақип эгасиз қолган молини кўрасига сиғдириолмай сўйиб юборяпти», деди. Қалмоқ билан манғуллар қитмироқ эмасми, ўзларича чўчиб, «қирғизнинг моли бору эли йўқ, у бизга хушомадгўйлик қилмоқда», деб тўйдан қайтишди. Жақип ўз хаёли билан банд. «Оллоҳ бизга бу тушни беҳуда раво кўрмагандир, шу тушим ўнгидан келармикин, юрагимдаги музлар симобдай эриб кетармикин», деб ўзича фол очиб, яхши ниятлар қилди.

Жақипбой тўйдан сўнг қипчоқ, нўйгут, нўғай, турк қавмининг казо-казоларини олиб қолиб, кўрган тушининг таъбирини айтиб беришларини сўрамоқчи бўлди. Дастлаб оқ ўтовга обу оқсоқолларни киргизди, эр бошига биттадан мўйнали ичик, биттадан кимҳоб тўн кийгизди.

Донишмандлар, гапга чечан зукколар соқолларини силаб, хайрли омадлар тилаб, Жақипнинг тушини тинглаб ўтирарди.

— Муҳтарам зотлар, бир ғаройиб туш кўрдим, тушимда қизик иш кўрдим. Олатоққа борибман, бир қуш ушлаб олибман. Эркаласам, ўша қушнинг ажабтовур овози бор, қуйруғи билан боши ялтирайди. Тумшуғи пўлат, оёғи ханжар. Учирган эдим, осмоннинг ости билан ернинг устига ларза солди, осмондаги паррандалар, ердаги даррандалар оёғининг остидан чиқолмади. Яхшилар, тушимнинг таъбирини айтиб беринглар? Бу нямаси?

Ўтирганлар кўпга қадар лом-мим деёлмади. Элнинг улуғларидан бири кўпни кўрган Бойжигит Жақипнинг тушини яхшиликнинг аломати деб талқин қилди.

— Эй Жақип, бойвуччанг икковинг кўрган тушларинг хосиятга туш экан, элатинг учун ўнгидан келадиған иш экан. Бошинга бахт қуши қўнаркан, хотининг ўғилга ҳомиладор бўларкан. Асрлон келбатли ўғлонинг вояга етиб, даврон сулар экан. Илоҳим, ниятинг йўлдошинг бўлсин. Яратган эгамнинг ўзи қўлласин.— Даврадагилар тангрига раҳматлар айтиб, Жақипнинг ҳақиға дуо қилишди.

* * *

Тўйнинг эртаси ҳам бўлди. Жақипнинг овулдошлари осмондан янсоннинг шақл-шамойилига ўхшаган башараси совуқ қора булут тушиб ерни қоплаб ўтганини кўришибди. Бахши ва отинчаларнинг гапларига қараганда бу совуқ хабарнинг белгисиймиш. Дарҳақиқат, мишмишлар рост бўлиб чиқди. Овулга ёмонлик тезда дориди.

Жақипбойнинг ошкора тўйи ҳақидаги хабар қалмоқ билан хитой хонига етган эди. Бунга эшитган Эсенхон ғазаб отига минди.

— Бурут хонларининг хитой билан қалмоқда азалдан қолган ўчи бор. Улар бизнинг кун ботар томонга, шимолга юриш қилишимизга доим қаршилик қилиб келган. Кўп марта ипак, шойи, чойларимизни таллашиб, карвонларимизни пароканда қилган. Бугун бошини қиличдан ўтказсанг, эртага тиккасидан от солган бундай ўжар элни кўрмаганмиз.

Эсенхон саройига фолбин, тўлгачи сеҳргарларни тўплаб масалани кўндаланг қўйди.

— Хонасаллот бурутлар қаёқдан бунчалик ҳаракатга тушиб қолдйкин? Буларнинг сир-асрорларини менга айтиб беринглар,— деди Эсенхон.

Фолбин ва азайимхонлар, юлдузларнинг ҳаракатига қараб олдиндан юз берадиган ҳодисаларни айтгувчи

сеҳргарлар уч кун мум тишлаб ўтовдан чиқмай охир-оқибат Эсенхонга юкиниб шундай дейишди:

— Тақсир, биз янглишиб, қаҳрингизга учраб қолмайлик тағин. Бунга тугал жавобни Бежиндаги Қорихоннинг ўрдасида очиқ осмон остида сақланаётган сандиқдаги мўътабар китобга ёзиб қўйилган. Ўшанга вакил йўллаб ўқитиб кўрайлик.

Эсенхон бу гапга ишониб, энг яқин қариндошларидан бири Қорихонга мактуб битиб, муҳр босдириб, турк қавмларидан ўлпон учун сувсар, йўлбарс терисидан тикилган ичлик ва бир қўти олтинни совға учун олиб, бешта шотир билан тўртта жосусни жўнатди.

Эсенхоннинг суянган тоғи — туғишганлари бор эди. У пайтларда қирқта хон Хитой подшочиلىгининг асосий ўрдасида Қорихон, Алоке, Эсенхон, Азизхон деган тўрт оғайни ҳукмдорлик қиларди. Улар ўзларидан аввал ўтган етакчиларнинг урфини, васиятини бузмай, кичиги улугни, боласи отасини ҳурмат қила билган шерюрак хонлар эди. Қорихон қирқ хоннинг ўрдасини бошқарди. Азизхон, Эсенхон, Алоке Ўрта, Чет Бежин хонлари аталиб, шимол билан жанубдаги хонликларни, подшоҳга бош эгувчи майда кўчманчи элатларни тасарруфида сақлаган.

Вакиллар уч ойда аранг қайтиб келди.

Табаррук китобда қуйидаги ёзувлар бор экан:

«Шимолдаги бурутлардан Манас исмли бир паҳлавон бола туғилади. Унинг ортида қора кўк ёли, долиннинг устида лагандай қизил холи бўлади. Манас қалмоқ билан хитойларга кўп шўриш ғавғолар солади. Осмон билан ер ўртасидаги кўркам шаҳар Бежинни остин-устун қилади. Олти ой хон бўлади, хитойларнинг ботири яксар ўлади».

Бу хабарни эшитган золим Эсенхон ўқ еган айиқдай айқириб, қони жўшиб, хуружга тушди.

— Ёввойи бурутларнинг ҳомиладор аёлларини бирорта ҳам қолдирмай қоринини ёринглар! Болаларини қул қилинглар! Манасни топиб келмасанг, бировинг ҳам тирик қолмайсан.

Бу шумхабарни тилло ундириш орзусида қалмоқ жосуси Жақипбойга етти кун пиёда юриб етказди. Қирғизлар қочинишга улгурмади. Азон пайти қалмоқ лашкарлари карнай садолари остида Жақипнинг овулини қуршаб олди.

Танг аҳволда қолган Жақипбой кутилмаган меҳмонларни йилқи сўйиб қимиз билан кутиб олиб, олтин, кумушларини тортиқ қилди. Қаттол ниятли хитой вакилининг вазоҳатидан чўчиган қалмоқларнинг сардорлари

мезбоннинг гапига қулоқ солмай, Эсенхоннинг буйруғини бажарди.

— Ҳомиладор аёллар қолмасин!

Қалмоқ лашкарлари етмиш уйли қирғизларнинг ҳомиладор хотинларини бир жойга тўплаб, уларни бўтадай бўзлатиб қилич билан қоринларини ёрдириб, суякларини қутурган итларга талатди.

— Қирғиз зотининг уруғини қуритамиз. Бу Эсенхоннинг буйруғи!

Қалмоқ югурдаклари қонхўрликни поёнига етказиб бўлгач, қўлдаги гўдаклардан тортиб токи ўн етти ёшгача бўлган ўсмирлардан сўраб-суриштириб, Манас исмли болани тополмаганидан кейин, ўжарлик қилганларни қиличдан ўтказиб, қолганларини борса келмас Бежинга ҳайдаб кетди.

Қирғиз хонадонларида туғилажак болаларнинг ҳисоб-китобини олиб туриш учун ҳар беш ўтовга биттадан одам тайинланди. Қалмоқларнинг вакили қайсики уйда болани учратса ёки ҳомиладор хотинни кўрса, ўша хонадоннинг эшиги устига қора боғич боғлаб қўярди. Белгига теккан одамнинг боши танидан жудо бўларди. Қирғизлар қора кийиниб, кампирлари қора элачак ўраб, итлари сойларда улиб ўлолмай, ўз жонларини ўзлари қиёлмай шўрлик эл фйғон чекарди.

Мотамсаро юртнинг йиғисидан зада бўлган воқада қушлар ҳам учмай қўйди. Сайроқи сандуғочлар, майналар яшил ўзанин, барқутдай арчазорларни тарк этди.

Алокенинг югурдаклари қирғизларнинг ичидан Манас исмли болани тополмагач, турк қавмининг Бухоро, Самарқанд сингари шаҳарларига ўз жосусларини йўллади. Иложи қуриган шотирлар самарқандлик обрўли бир эшоннинг Ерманас деган узун бўйли ўглини банди қилиб, темир қафасга солиб Бежинга олиб кетди. Баъзиларнинг гапига қараганда уни қирқ қулоқ арқон ҳажмидаги зиндонга солишиб, кўнгиллари ўрнига тушибди.

Жаҳил бу хабарни эшитиб белини маҳкам боғлади, ўзини хайрли ишларга чоғлади.

Орадан кўп вақт ўтмай, Оқболта гўдакнинг йиғиси билан боланинг кулгиси чиқмай қолган овул аҳлини тўплаб, панд-насиқат қилди.

— Охири бахайр бўлар. Худо тилагимизни мустажоб қилар. Бошингизни адл тутинг. Ёлғиз бошимизни ўзимиз ҳимоя қиламиз. Эркак зоти борки, ёвга қарши тадорик кўрсин. Ҳозирдан қурол-яроқ ясанглар.

Тошга тамга чекувчи, темирни ҳамирдай эгувчи уста Дўғур бошчилигида «ясковуч»ларга ҳид олдирмай, тўқайда кўмир куйдириб, тоғдаги конлардан темир уйдириб, Жапсарга устахона қурдириб, ҳазрати Довуд қўлласин деб қилич, найза ясай бошлашди. Овулдаги ҳар бир эркакка бир донадан қилич, найза улашилди. Ошган қисмини Оқболта терига ўраб тайинлик қуруқроқ жойга яшириб қўйди.

★ ★ ★

Бир йил ўтди. Икки йил ўтди. Ўта қийин аҳволда қолган Жақипбой Оқболтанинг маслаҳатига кўра қалмоқ билан тирговутларга ёмби, мол эвазига яйловини янги жойга кўчиртириб олди.

Жақип тобора кучга тўлиб, юзига қизил югуриб, кўнглига шодлик тўлиб, тирикчилиги анча яхшиланди. Жақипнинг хушнудлигига сабаб бўлгувчи хайрли иш ҳам бор эди. Чийирди хонимнинг уч ойлик гумонаси борлигини юриш-туришидан сезиб қолганди. Чийирди туз тотмай, кун сайин хун бўлиб йиғлаб, жигар-бағрини тиглаб, яккаю ёлғиз армони йўлбарснинг юрагига бошқоронғи бўлди.

Қирғиз қавмининг ичида йўлбарс отадиган мерганлар қолмаган экан. Оқболтанинг тавсиясига биноан қалмоқ, тирговут, қозоқларнинг овулларига одам жўнатиб сўраб-суриштириб кўрилди. Ниҳоят Қанғайдаги Қора мерган йўлбарс отганлигидан хабар топган Чийирди йилқичининг кафтига олтин тангаларни босиб йиртқичнинг юрагини олди.

Курк беданадай ҳурпайиб қолган бойвучча Чийирди йўлбарс юрагини жигари билан қозонда чала қайнатиб шўрваси билан таноовул қилди.

— Бегим, энди жон ўзимники бўлди.

Чийирди етти кун, етти тун шалаббо бўлиб терлаб, кўзини очмай ухлади.

Тўққиз ой ўтиб, Чийирдининг ой-куни яқинлашиб қолди. Қалмоқ юртидан айғоқчиларнинг бошлиғи келаётир деган хабар етди. Жақипнинг дармони қуриб, нес бўлди.

Тадбиркор Оқболта тўқайда ертўла қаздириб, етти йигитдан иборат соқчи қўйиб, Чийирдини яшириб қўйди.

Айғоқчиларнинг етакчиси овул аҳлини тўплаб фармони олийни ўқиди. «Шу замин устидаги қуёшдан баҳраманд бўлган элу юртнинг доно бошлиғи Эсенхоннинг туғилган кунига қирғизлар ҳам муносиб совға ҳозирласин».

— Мўр-малаҳдек копирларга зудлик билан совға-саломимизни берайлик, тезроқ йўқолсин. Ҳар қандай балоқазога даф бўлиб туғилажак фарзандларнинг бош-кўзидан садақа қилайлик,— деб Оқболта аҳли-мўминларнинг дилидаги гапни айтди.

Қирғизлар Оқболтанинг сўзини маъқуллашиб, кумуш ўмуддуруқли бедовга гўзал қизлардан бирини миндириб, хуржун тўла зебу зийнатлар билан молу қолни олдига солиб берди.

Чийирдининг ой-куни яқинлашиб, бойвуччанинг тўлғоғи тутди. Энагалар: азайимхонлар эркак зотини йўлатмай кечасию кундуз бегойимга парвона бўлишди.

Жақип ирим қилиб, Оқбўз бия, оқсарик қўй, ой шаклли шохи бор сигир, қўш ўрkachли туяни атади.

Чийирдининг тўлғоқли оҳу ноласи етти кун, саккиз тун босилмади.

— Оқ укпарли ғойиб қуш, Умай эна, қуш эна. Этагингни ёзиб туш. Мени ўзи қўлласин. Кўмак берсин: йўлласин,— деб бахшилар кўчирик қилиб, азайимхонлар довул қоқиб афсонавий Умай энани ёрдамга чақирдишди. Оловга сиғинишиб, ўчоқдаги ўтга исирик тутатиб, сут, мой сочиб, арча ёқишди.

Етмиш уйли қирғизнинг эркаклари Жақипбойнинг ўтовидан хабардор бўлиб туришди. Етти ёшдан етмишгача бўлганлар: «Тангрим, бизга атаганингни аяма», деб илтижо қилишарди.

Тўққиз тун бўлганда Чийирдининг тўлғоғи пишиб-етилди дейишди. Эмчи кампирдан: «Бой! Бойвуччанг энди кўз ёради», деган гапни эшитган Жақип қувонганидан йиғлаб, гўдак «инға»сидан юрагим ёрилиб кетмасин, деб отни миниб адир томон йўл олди.

Олтойда бу ўта ажабтовур тун бўлди, оқ ниятларга омукта кўнгиллар бус-бутун бўлди. Бундай ҳодиса ҳеч кимнинг етти ухлаб тушига кирган эмас. Одамлар ҳавас билан осмонга боқарди. Сувлар тўхтаб, ошифта бир сокинлик кўнгилга эзгулик чироқларини ёқарди.

Кутилмаганда «инға-инға»лаган ёқимли овозга Олтойнинг тоғу тошлари акс-садо берди. Замин оҳиста тин олди. Оламни қуёш нури янада мунаввар қилди. Бўз ўтовларга қут-барака ёғилди. Қўрадаги айғирлар бехос кишнаб, итлар ҳуриб, ҳаёт аста ўз изига тушди.

Янги меҳмон, норасида гўдак икки қўлига қон ҳовучлаб тушди, ўн беш ёшдаги ўсмирдай салмоғи бор, чиранса, ўттиз ёшли йигитни довдиратиб қўйгудай чангали — бар-

моғи бор. Унинг қўш долида қора ёл. Она сутидан ташқари уч саноч мойни бир ейди. Чийирди гўдакни эмизган эди, бир кўкрагидан сут, иккинчисидан қон оқиб, оғриққа бардош беролмади.

Овулдаги эркалар суюнчи олиш илинжида ўтовма-ўтов чопишди. Оқболта кампири Зулайхонинг қийин-қистови билан Кўкчўлоқни миниб Жақипга бу хушхабарни етказиш учун ошиқди. Жақипбой анҳорнинг четида хаёл суриб ўтирибди.

Оқболта айтган хушхабардан Жақип довдираб қолди. Шошиб-пишиб Тўпичоққа қамчи босди. Оқболта суюнчига тўққизта мол оладиган бўлди.

Жақип оқ ўтовга кириб бойвуччасини муборакбод этди.

— Қуллуқ бўлсин, бегойим! Боламизнинг бешик боғичи мустаҳкам бўлсин! Гўдакни худойимнинг ўзи қўлласин!

— Раҳмат, бегим! Айтганингиз келсин!— деб Чийирди ўғилчасини отасига тутқазди.

Жақип чинқириб йиғлаган болакайнинг киндигини ҳидлаб, «кексайганда топган қулуним», деб ўтовнинг туйнугуни кўзлаб осмонга кўтариб, ирим-сирим қилиб, синчилардек унинг кўзларига тикилди. Оллоҳ қўш қўллаган норасиданинг кўзлари тик, йўлбарс келбатли, сиртлондай ёвқур эди. Боланинг орқасидаги кўк ёлга кўзи тушди. Икки елкасида қўш қоплон талпиниб тургандай кўринди.

Чийирди: «Вужудимдан битган болагинам, тўққиз ой, тўққиз кун курсоғимда авайлаб юриб, минг ўлиб-тирилиб топган бўталоғим. Илойим, оқ сутимни оқлагин», деб Умай энага ҳасратини тўкди.

Бегойим Чийирди кўз ёраётган вақтда аён бўлган ҳодиса тўғрисида Жақипга ҳам, яқин дугоналарига ҳам оғиз очмади. Бўлажак онанинг кўнглига умид чироғини ёққан ўша сир ўзи билан бирга қолди. Бир дарвеш оқсоқол туйнукдан тушиб, «ўғлингни оти Манас авлиё, улғайса, қирон чиқади. Шунинг учун битта пўлат ўқни бағишладим. Дастлаб ўша билан ўғлингни оғизлантир, кўзининг қароғини равшан қилади. Кейин ёқасига тикиб қўй. Ўн иккига чиққанда қуролсоз устага камоннинг найзасин ясашиб, бола камолга етганда, осмондан тушар олти куч»,— деб авлиё чол гўдакнинг пешонасини уч марта силаб, эми-димини қилиб ўқни берди-ю, ўзи кўздан ғойиб бўлди. Чийирди дарвешнинг насиҳатига биноан ими-жи-мида пўлат ўқ билан норасидани оғизлантириб, уни қўйлагининг ёқасига ипак ип билан тикиб қўйди.

Жақип ұз навбатида: «Кўрган тушим ўнгидан келди. Худойим, шу боланинг умрини ҳам узун қил, кеткандан кекимни олиб, йўқотганимни топсин», деб тилади.

Жамоат эса: «Мушкул иш бошимизга тушганда барчамиз бир болани тилаб олувдик. Тилагимизни қабул қилдинг. Шу гўдак вақти келиб оламга ўқуруқ солиб, ташвишимизни аритсин. Оёқ ости қилинган байроғимизни осмон узра кўтарсин! Қиличимизни дамли қилсин! Она юртимизга эгадор этсин! Йўли, қўли, кўзи ва ўзи очиқ кўнгил ўғлон бўлсин!» деб ёппасига хоҳишларини айтиб Тангрига қуллуқ қилишди.

* * *

Қирғизларнинг оқу ноласи яратганга етдими ёки бечора элу халқни аядими, ҳарқолда кейинчалик қалмоқ билан хитойларнинг қирғиз, қозоқ, борингки, турк қавмига нисбатан ўтказаетган хўрлик ва зўрликлари кун сайин барҳам топиб борди. Бежин томонлардаги хонларнинг ўзаро келишмовчиликлари авжига минди. Майда элу элатлар ўртасидаги воқеалардан кўз-қулоқ бўлиб туриш учун атай қўйилган жосуслар, тилмочлар эриган қордай ўз-ўзидан гумдон бўлди.

Кунларнинг бирида Жақипбой овулнинг оби-оқсоқолларини чақириб кенгашди.

— Қариганда ўғил кўрдим. Буюрса, баҳор келиб, мол тўйган пайтда Уч Оролда битта тўй қилсам деган ниятим бор.

Аҳли донишлар Жақипни қўллаб-қувватлашди. Бу галги тўй-тўркинни қалмоқ, хитойлардан яширинча ўтказишга келишиб олинди. Тўй Жақипнинг ўн икки қанотли оқ ўтовида ўтадиган бўлди.

Бир кам дунё дейдилар. Жақипнинг юрагини гоҳо изтиробга солиб турадиган ташвишлардан бири уч тарафга тўзиб кетган уч оғайниларини топса, сира армони қолмас эди. Бу орзуси тўй баҳонасида амалга ошиб, туғишганлари ана шу оилавий тадбирда бош-қош бўлишса қанийди. Ҳузони — Ҳулда, Бойни — Қашқарда, Усенни — Ти-бетта деб эшитган. Лекин улардан дому дарак йўқ.

Жақип тўрт, беш ой аввалроқ қозоқ, нўйгут, қатагон, олчин, уйшун, қипчоқ, абақ, тарақ ва арғин уруғларидан иборат яқин дўстларини тўйга чақириб чопар юборди.

Тўйни соғиниб қолган қирғизлар янги ўтовлар тикди. Қора рўмол ўринини оппоқ элачаклар эгаллади. Қизлар соч-

ларини қирқ кокил қилиб ўрдириб, укпар қадалган тел-
паклар кийишди. Эркаклар чопқир отларни тоблаб, ўтин
ёриб, ўчоқлар кавлашди.

Жақипбой Олтойда худди Олатоғдаги Нўғайхоннинг
уйига ўхшаган олти қанотдан иборат ўрдани қурдириб, без-
акдан чиқарди. Арча ўтинни ёрдириб, уйни алас-алас қилди.
Дўл қоқтириб, уйдаги инсу жинсларни бахшилар орқали
ҳайдатди. Найзага қизил туғни илиб туйнукдан чиқарди.

Оқболта Жақипнинг бу дахмазаларини унча ёқтирмади.
Сўнг, «майли, тарикдай тирқираб кетган элнинг боши би-
риксин», деган ўй билан тўйнинг барча ташвишларини
зиғмасига олди. Тўй етти кун давом этиб, кураш,
оғдаришмоқ, қиз қувиш ва улоқ бўлди. Эр сойиш, эр эниш
сингари томошалар узоқ-яқиндан келган меҳмонларда кат-
та таассуротлар қолдирди.

«Уққан қулоқда ёзуқ йўқ», деб беҳуда айтишмаган.
Жақип қилган тўйининг овозаси Олтой бўйлаб таралди.
Қалмоқ билан манғулларнинг гаши келиб, «бурут Жақип-
нинг оқ ўтов кўтаришига қараганда, биз билмаган бирон сир
борга ўхшайди, Алюкега хабар берайлиқ», деб ороми бузилди.

Жақип одатига кўра ўзига яқинроқ кишиларни,
уруғларнинг бошлиқларини, аҳли дониш оқсоқолларни
тўйдан кейин олиб қолиб, атаб қўйган совға-саломларини
топширди. Кейин гўдакни тўйининг ўнг барига солиб, бой-
вуччасини эрчитиб ўртага чиқди.

— Садағанг кетай азизларим! Тангрим ато қилган фар-
зандимга исм қўйиб беринглар,— Жақип тиз чўкиб оқ
фотиҳа сўради.

Боладан таралаётган нурдан каловланган меҳмонлар
муносиб исм тополмай ўтириб қолишди.

Шу пайт чоригини судраб оқ ўтовга ярғоч чопон кий-
ган, қўлига таёқ тутиб, белига чақмоқ тош боғлаб олган
дарвеш кириб келди.

— Халойиқ,— деди соме ўтирганларга мурожаат
қилиб.— Рухсат берсангизлар, болакайга мен от қўйиб
берсам.

— Марҳамат! Тилингизга бол,— деди ўтирганлар.

— Исмни айтиш мендан, сўз Тангриники. Гўдакнинг
оти Манас бўлсин! Исмни жисмига монанд. Ҳар балодан
халос бўлсин,— деди кўзидан олов чақнаб турган авлиё
қўлидаги ҳассасини сермаб.— Манас, баданингга ўқ
ўтмасин, ёйнинг найзасидан сира заҳмат етмасин.
Ўчашганга қирғин сол, беллашганнинг белини букиб, ўч

ол. Олишган одам ўнгмасин, Хўжаи Хизр қўлласин. Ёлғиз бошинг кўкёлим, пешонангдек кенг бўлсин. Паҳлавон бўл, бардошинг қирқ ўғлонга тенг бўлсин.

— Айтганингиз келсин. Худойим берсин!— деди бир овоздан ўтирганлар.

Чийирди бойвучча боласига муносиб исм қўйиб берган авлиёсифат меҳмонга тортиқ ва сарпо совға қилмоқчи бўлиб қайрилиб қараса, дарвеш йўқ. Дастурхон атрофида саф тортганлар ҳанг-манг. Меҳмон сирли равишда ғойиб бўлди. Унинг қаёқдан келиб кетганини ҳеч ким билмай қолди.

* * *

Манаснинг Манас бўлгани, авлиё исмига кўнгани; демак бу орада унга тенг келувчи бўлмайди.

Манас болалик чоғида беҳосдан бақирса, тоғдаги жонзотлар ҳуркиб, тўқайдаги йўлбарслар қочар эди.

Манас бешикда ётган маҳалда йиғи нима билмади. Бироқ босган изидан олов чатнаб, ўта шўх, дўзали бўлиб ўсарди. Тоғдан харсангларни юмалатиб, чўғни ғарч-ғурч босадиган, якка ўзи қарағай арралаб, ўн беш ёшдаги ўсмирлар Манас билан ўйлашиб сўрашадиган бўлди.

Болакай уч ёшга тўлганда «Жинни» номини олди. Туянинг илиғини қоқиб еб, хўкизнинг шокидан тортиб синдирадиган даражага етди. Ҳатто курашгани тенг-тўшлар тошлмай қолди.

Тўртга чиққанида дарахтни илдизи билан қўпориб, сувга тушса, чўкмади, оловда эса бўкмади. Хуллас, тўс-тўполонни авжига чиқариб, ўтганининг ўроғини, кетганининг кетмонини олди.

«Жинни» бола беш ёшга тўлганида, хўкиздай тошни даст кўтарди. Илоннинг бошидан карт тишлаб, бир саноч қимизни сипқарадиган бўлди.

Эр Манас олти ёшда кучга тўлган яғрини кенг бўлди, эр йигит билан тенг бўлди. «Жинни» номини ташлади, янгича иш бошлади.

Етти ёшида бир қўзининг гўштига тўймади, курашган йигитларни ўз ҳолига қўймади.

Манас саккиз ёшга чиққанда вояга етиб қолса ҳам, кўчадан бери келмади. Тобора эрка-тангиқлиги ортиб, ўтган-кетган савдогарларнинг буюмларини тортиб, болаларга бўлиб берадиган қилиқ чиқарди. Шу аснода «Жақип-бойнинг ёлғизи» овулдагиларнинг оғзидан тушмай қолди.

Бир куни Манас қирқ чоғли болаларни қол-жонига қўймай тўплаб, овулдан холироқ жойга — адир ортидаги сайхонликка олиб бориб ўрда ўйнаётганида, қарши томондаги тепаликдан қалмоқ ва манғулларнинг саксон чоғли ўсмирлари тушиб келиб тегажқлик қилишди. Улар:

— Дайди бурутларнинг чурвақаларига ўрда ўйнашни ким қўйибди. Буларнинг додини бериш керак. Эсенкон бобомиздай бу тирранчаларнинг терисини шилиб, тирсагидан осамиз,— дейишди такаббурилик билан.

— Агар йигит бўлсанг,— деди Манаснинг ёнида турганлардан бири.

Қалмоқ билан манғулнинг бўз болалари ола калтакни бошлаб юборди. Қий-чув, тўқмоқ қирғиз ёшларини бир оз гангитиб қўйди. Чақирилмаган меҳмонларнинг қўли баланд келди. Бунни кузатиб турган Манас, «қўйинглар энди», деб ҳар икки томонни инсофга чақирмоқчи бўлди.

— Холислигини қаранг, дайди бурут!— деб қалмоқ болаларининг бошлиғи Манаснинг бошига чўқмор билан битта солди.

Манас бошига чўқмор тушганидан кейин гаши келиб, ерда ётган чўқморни қўлига олиб серпиб-серпиб юборди. Худди тоғ босиб қолгандай, чўқмор зарбидан ўн икки бола тил тортмай нобуд бўлди. Бундан кейин Манаснинг ва-жоҳатини кўрган қалмоқ, манғулнинг тентак болалари дуч келган томонга қоча бошлади. Қирқта ўсмир қолган қалмоқларни қува кетди.

Манас уларнинг яна бир тўдасига етиб додини бермоқчи бўлиб турганида отаси Жақипбой рўпарасидан чиқиб қолди:

— Тўхта! Ҳаддингдан ошма! Ё, алҳазар, Манас!— деб бақирди,— бу қалмоқнинг хунини қандай тўлайман? Бошимизни балога тикма. Тўхта!

Манас қирқ болани эргаштириб овулга қайтди.

Эртасига нобуд бўлганнинг ҳар бирига тўққизтадан молни ҳайдаб Оқболта қалмоқлардан узр-маъзур сўради.

— Қишлоғимиздаги бир «жинни бола» туфайли кўнгилсиз ишлар содир бўлди. Болаларни ўчакиштирмайлик. У тентакни ўзимиз жазолаймиз. Ҳузурингизга кечирим сўраб келдик.

Қалмоқлар хун ҳақини олгач, Оқболтага қуйидаги гапларни айтишди:

— Бурутлар, бўлар иш бўлди. Сизларнинг узрингизга кўниб қолдик. Ўша жиннини жиловлаб қўйинглар...

— Хўп бўлади,— аламини ичига ютиб жавоб қайтарди Оқболта.

Ўшандан буён Жақип ўғлидан хафагазак.

★ ★ ★

Жақип хотини билан маслаҳатлашиб Манасни ҳар жиҳатдан тарбиялаш учун Ўшпирга эртaroқ бермоқчи бўлди. «Болани малай қиладими, жўра қиладими, ўзи билсин. Қалмоқларнинг кўзидан олисроқда юрса бўлгани», деган ўй билан йўлга отланди.

Ўшпир қўйчивонларнинг бошлиғи назаркарда, ўз сўзига собит одам. У ёшлигидан жаҳонгашталикини касб қилиб, элу юртга кечроқ қўшилган. Кўп тилни биладиган, қаноатли, босиқ инсон. Қоққан қозикдай чўққида ўтириб хаёл суришни ёқтиради. Бургутдай сергак, кечаси мижжа қоқмаса қам, кундузи бемалол ўз бурчини уддалайди. Тепса, тошни ёрган, етти кунда Хитойга пидеа етиб борган, умрини асосан тоғда ўтказган покдомон киши.

— Ўшпирвой, бормисан?— Жақип товуш қилди.— Сенга битта қул олиб келдим.

— Борман, Жақипбой!— деб Ўшпир ўтовдан чиқиб келди.— Хуш келибсиз, ўғилчангиз билан биз томонларга йўлингиз тушиб қолибди.

Ўшпир Манасга ирим учун сариқ улоқни садақа қилди.

— Ўшпирим, сен кўпни кўрган, кўпни билган одамсан. Шу боланинг жинини қоқиб қўй. Гапларимга тушунган бўлсанг керак. Сени худога, боламни сенга топширдим. Эти сенга, суяги менга...

Қўйчивонларнинг бошлиғи Жақипнинг илтимосига рози бўлди.

— Маъқул, Жақипбой. Овулдаги Чегабой билан бирга юра қолсин.

— Унинг кўзига қарама! Ур, сўк! Ётган ери олачиқ, олди торроқ кигиз бўлсин. Эркататма, энг муҳими, уни одам қилиб бер,— деб Жақип уйга қайтди.

Манас Ўшпирнинг қўлида қолди.

Эртасига қора олачиқда хурракни варанг қўйиб ухлатган Манасни Ўшпир каллаи саҳарда уйғотди.

— Ҳой, Манас! Сен бу ерга ухлагани эмас, қўй боққани келгансан. Мен айтган ишларни қиласан. Тур ўрнингдан!

Овулда пешингача қилт этмай ухлайдиган одам бу ерда
ғиринг демай ўрнидан турди.

— Хўш, ким бўлмоқчисан ўзи?

Ўшпир уни сўроқ-саволга тутди.

— Полвон бўламан,— деди Манас қўрқмай.

— Полвон бўлсанг нима бўпти?

— Душманларнинг додини бераман.

— Хўш! Нима учун душманингни додини берасан?

Манас бу саволга жавоб тополмади.

— Элимизни қириб, хонавайрон қилгани учун демай-
санми. Қандай қилиб полвон бақодир бўласан?

— Билмасам.

— Бугундан иборат айтганимни қилсанг, паҳлавон, бо-
тир йигит бўласан.

Манас «бўпти» дегандай бошини ирғаб қўйди. Ўшпир
уни кенг дарёни кесиб ўтган ўзанга олиб борди.

— Энди дарёнинг нариги тарафига яёв ўтишимиз ке-
рак. Хўш, нима қиламиз, иложини топ?

— От билан ўтмаймизми?— деди Манас.

— Ботир бўладиган одам қийинчилик тортиши, иссиқ-
совуқни бошидан ўтказиши шарт. Отда қамма юриши мум-
кин. Ростдан полвон бўлишни истасанг, дарёни кечиб ўт.

Манас ўйланиб ўтирмай уст-боши билан сувни кечди.
Беш, олти қадам юрмай, силлиқ тошда оёғи тийғаланиб,
чалқанчасидан тушди. Сувда базўр оқиб бораётган Манас
Ўшпирдан кўзини узмасди.

Ўшпир сувда оқаётган Манасни кузатиб, дарё ёқалаб
шошылмай борар эди. Манаста жуда алам қилди. Дарё уни
тобора комига тортиб боряпти.

Гирдобга етганда Манас бутунлай қолдан тойди. Ўшпир
одатига кўра босиқлик билан қўлини узатиб уни сувдан
тортиб олди.

— Ботир бўлиш ўнғаймикан?— деди Ўшпир жилмайиб.

— Ботир дегани ёвни қилич билан чопади, душман-
ларга найза санчади, курашда йиқитади,— деб жавоб
қайтарди Манаснинг жаҳли чиқиб.

— Ёв сув кечган ботирнинг бошига келади. Ботир ас-
лида ҳушёр, тадбиркор, бардошли, кучли бўлиши керак.
Хомсемизлик билан полвонликнинг ўртасида еру осмон
қадар фарқ бор.

— Мана бу сайхонликдаги тошларни икки кун ичиди
бир жойга тўплаб қўясан.

Манаснинг жаҳли чиқди.

— Минора қурамизми?— деди Манас қўрслик билан.
— Йўқ, сенинг кучингни синаймиз. Шу тошларни
тўплаб қўйганингдан кейин уйга борарсан.

Ўшпир ўзанда Манасни қолдириб, ўзи қўйчивонларнинг
олдига кетди.

Манас далада икки кун тунаб, сандиқдай-сандиқдай
тошларни ўлиб-тирилиб бир ерга тўплади.

Учинчи кунги Ўшпир келиб тўдаланган тошларни
қўргач, Манаснинг елкасига қоқиб эркалатиб қўйди.

— Келгусида ботир бўлишинг аниқ.

Кейин Ўшпир Манасни Суткўлга олиб борди. Жилганинг
ичига жойлашган кўл ўта чуқур ва совуқ бўлиб, тоғликлар
бу ерга деярли келмасди. Ўшпир Манаснинг белига арқон
боғлаб шу кўлда унга сузишни, қулоч отишни ўргатди...

Бу дастлабки синовлар Ўшпир ўйлагандай Манасга оғир бот-
мади. У устози айтган барча топшириқларни ҳафсала ва дид
билан бажариб борди. Қисқаси Ўшпирнинг гапини икки қил-
мади. Муҳими ботир бўлиш осон иш эмаслигини тушуниб етди.

Манас бир ой ичида ёй ясаш, уни тортиш сирларини
ўрганди. Иккинчи ойда найза санчишни ўзлаштирди. Уч
ойда қилич ясаш, қилични эниб олиш каби ҳарбий ишга
даҳлдор ҳунарларни пухта эгаллади. Бешинчи ойда Ўшпир
билан олишиб, уни қўлида даст кўтарди. Ўшпир хаш-паш
дегунча Манасни ерга қапиштирди. Бўз ўғлонда қувват
бору маҳорат етишмаслигидан бохабар Ўшпир унга эрин-
май Тибет, Хитой ҳарбий ўйинларини ҳам қунт билан
ўргатди. Хусусан таёқ ёрдамида олишув, молнинг терисини
дарахтга осиб қўйиб қўл билан ёриб ташлаш, турна те-
пишлар бўлажак пақлавонни тоблади.

Олти ойдан сўнг, бояги лўллайган, хомсемиз ўсмир
чаққон, пайдор, хипчадан келган бўз ўғлонга айланди.
Шундан кейин Ўшпир Манасни Чегебойга ишониб
қўйчивон қилиб тайинлади.

— Бош кийиминг устига қалмоқларнинг тошини тақиб
юр,— деди устози,— бўлмаса қалмоқлар ўлдириб кетади.

— Ўшпир оға! Қалмоқнинг тошини тақиб тирик юргунча
ўлганим афзал,— деб Манас ўжарланиб бошига оқ қалпоқ,
устига кеметой —нимча кийиб, ёнбошига қилич боғлаб олди.

Манас ўн ёшга тўлганда, урунгани тоғ, урушгани ёв
топмайдиган бўлди. У тоғдаги чорвадорларнинг боласидан
қирқтасини таялаб, жўра қилиб олди.

Саратон кунларининг бирида Манас Чегебой икков
тоққа қўйларни ҳайдаб чиқди. Тўсатдан қўйларга бўри

хужум қилиб, оқсоқ оқ қўзини тишлаб ея бошлади. Чегебой шамдек қотиб қолди.

— Ҳой, бу кимнинг ити?— деб сўради Манас.

— Ит эмас, бўри! Чамамда бизни ҳам соғ қўймайди. Арча томонга беркин.

— Бўри бўлса нима қипти?! Унинг буйрагини суғуриб оламан.

Манас қўзини ғажиётган бўрига ташланди. Таёқ зарбидан йиртқич ортга чекинди. Қўйруғидан ушламоқчи эди, чап берди. Қаришқир қўзини тишлаган кўйи қоча бошлады. Манас қон тўкилган из билан қадам-бақадам қувиб бораверди. Бўри қапчиғайни оралаб ўтиб, горга ўзини урди. Манас ҳам изма-из кирди.

Манас горга кириб оғзи ланг очилиб қолди. Ўртада ба-шанг кийиниб, чордана қуриб ўтирган қирқ кишига кўзи тушди. Бир тарафда қанотли отлар депсиниб турибди. Хушрўй кишиларнинг юзларидан нур томади. Уларнинг ёнида Ушпирнинг оқ қўзиси маъраб турибди.

Улуғлар билан саломлашгач:

— Оғалар, қўзи бўктарган бўрини кўрдингларми?— деб сўради.

— Кўрдик,— дейишди бир-бирига маъноли жилмайиб ўтирганлар.— Ўша бўри биз бўламыз. Яъни қирқ чилтонлармиз.

Манас уларга унча ишонмай турганлигини кўрган чилтонларнинг бири зум ўтмай қаришқирга айланди. Манас шундагина калима келтириб, қуллуқ қилди.

— Биз қирқта чилтон сенинг дўстларинг бўламыз,— деди ўтирганларнинг улуғи.— Шартимиз шу, қачон қийин аҳволда қолсанг, биз ёрдамга етиб келамяз.

Қирқта чилтон Манас билан бағрини бағрига тегизиб, аҳд қилишди.

Бу орада горга Чегебой кириб келди.

— Унинг исми нима?— сўради қирқ чилтоннинг улуғи.

— Қадабойнинг ўғли Чегебой, қўй боқувчи.

— Демак, бу бола сенга энг яқин дўст бўлади, оти Қуттубий,— дейишди-ю, қирқ чилтон кўздан ғойиб бўлди.

Манас билан Чегебой қайтиб келиб, қўй-қўзиларни бошқатдан санашди, бари жойида. Яхшиликка буюрсин, деб Манас ўша оқ қўзини Чегебой иккови сўйиб тош ўчоқда пишириб ейишди.

Кундуз куни қир ва адирлардаги қўйларни оралаган бўриларни кўрган чўпонлар оқшом подаларини санаб

чиқди. Ҳисоб тўғри. Ўшпирнинг қўйлари ҳам тугал. Ҳатто бояги оқсоқ қўзи ҳам тирик юрибди.

* * *

Ўшпир қўйлардан хабар олиб келаётиб сайхонликда ўйнаётган болаларга кўзи тушди. У ўсмирларнинг ўйинларини томоша қилиш учун отдан тушиб, тол остига ўтирди.

Ўсмирларнинг бўйи чўзилиб, йигит нусхи кириб қолибди. Эринмай санаб чиқди. Қирқта жўра. Қирқ биринчиси Манас эди. Улар ўрда отиб, ошиқ ўйнаб бўлишгач, қозондаги гўштни нимталаб лаганларга тортишди. Болаларнинг ичида Манас келбати билан ажралиб турарди.

— Ботирга бошни узатинглар,— дейишиб, қирқ жўра Манаснинг ҳурматини жойига қўйишди. Манас ҳам сир бой бермай дўстларини зимдан кузатиб ўтирибди.

Гўштхўрликдан кейин Манас толнинг остига бориб пинакка кетди. Қарши томондан отнинг пишқиргани қулоқда чалинди. Қараса, қалмоқларнинг йилқибошчиси Ханжарқўл ови юрмаган итдай шимшип келяпти. Унинг ҳийла-найрангини Ўшпир яхши биларди. Бу кофир қалмоқ хитойда ном қозонган қонхўр бўлиб, қасдлашганининг бошини қўли билан тўлғаб синдирадиган, ҳайвоннинг ўпкасига қўлини ханжардай санчишининг машқини олгани учун Ханжарқўл номини олган балохўр эди. Ўшпир Ханжарқўлни хилватроқ жойда ёлғиз учратсам, бир олишардим деган ўйда юарди.

Ханжарқўл йўл бўйида ўйнаётган болаларни кўриб итфеълиги тутиб, уларни қамчилай кетди. Йигитчалар чумчуқдай тирқираб қочди. Отда ўзини ноқулай сезди шекилли, Ханжарқўл отдан тушиб, тўрт боланинг қорнига қўли билан силтаб, нобуд қилди. Кейин уларни чархабдай териб устига чиқиб ўтирди.

Болаларнинг шовқин-суронидан Манас уйғониб кетди. У Ханжарқўлнинг ваҳшийлигини кўриб ўзини тутолмади. Буни кўрган Ханжарқўл ҳимояга шайланди.

«Аттанг, бу айёр кофирга Манас бас келолмаса-чи? Ёш ботирни Ханжарқўл бирор кор-қол қилиб қўйса, Жақипдан балога қоламан-ку!...» Ўшпир таҳликага тушиб қолди.

Улар ўрда ичида анча вақтга қадар айланиб, бир-бири билан олишди. Кутилмаганда Ханжарқўл Манасга эски ҳунарини ишлатмоқчи бўлувди, у чап берди ва илондек айёр қалмоқнинг қўли толнинг танасига кириб кетди. Ўша

заҳоти Манас унинг буйраги аралаш тепиб, чаққонлик билан Ханжарқўлни кўтариб туриб ерга санчди. Қалмоқ чалпақдек тупроққа қапишиб қолди.

Ўшпир Манаснинг маҳоратига тан берди. Йигитнинг бўлари бўлиб, тўлари тўлиб, камолга етибди, энди тўрт мучали соғ пайтида эсон-омон эгасига топшириш илинжида йўлга чиқди.

Ўшпирни кўрган Чийирди ўзини қўйгани жой тополмай қолди.

— Садаганг кетай, Ўшпирим! Манас болам омонми? Уни кўрмаганимга икки йил бўлди. Манаснинг отини қалмоқ, хитойлар билгани йўқми? Хоҳлаганингча мол-дунёни ол, фақат ўғлимизни одам қилиб берсанг бўлгани. Сендан ҳеч нарсани аямаймиз. Уни боқса одам бўлгудай тури борми?

Сўзга моҳир Ўшпир шундай деди:

— Боланглар соғ-омон. Бисотимда неки бўлса, унга ўргатдим. Энди қалмоқ билан хитойнинг додини берадиган ботир даражасига етди, ўғил сизларники.

Эрталаб Жақипбой Манасни олиб келиш учун Ўшпир билан бирга отланди. Жақип ўғлининг анча қўйилиб қолганлигини кўриб қувонди.

— Умринг зиёда бўлгур, чироғим, қари қалмоқнинг адабини берибсан деб эшитдим. Чақмоқтоши билан пичоғини ўлжа қилиб олибсан. Ўғлим, қалмоқлардан балога қолмаймизми?

— Мен уларни қайтага ўлжа қилиб олдим. Одатда ўлжа берилмайди,— деб Манас тумшайди.— Ота, энди қачонгача юракни ҳовучлаб яшаймиз. Бундан буёғига қараб ўтириш йўқ.

— Ўғлим, тенг-тўшларингга мол сўйиб, чорвани беҳуда исроф қилармишсан?..

— Отажон, хафа бўлманг. Тирик одамга дунё билан мол қўлнинг кири. Шунча мол, қўй боқиш шартми ўзи? Инсонга озгина бойлик етади-ку.

Жақип боласининг гапларига бирданига жавоб тополмади. Ўғлининг мулоҳазали, ўз фикрига эга бўлиб қолганидан кўнгли тўлди. Ўшпир Манаснинг елкасига қўлини қўйиб хайрлашаётиб шундай деди:

— Вояга етганинг шу. Буёғига отанг кўз-қулоқ бўлади. Қани, айт-чи, бу ерда нималарни ўргандинг?

— Ботирликнинг сир-асрорларини. Дўстни қадрлаш ва одамлиликни. Курашиш, уришиш санъатини.

— Ёмон кўрганинг билан уришаверасанми?

— Ғашимга тегса.

— Манас, ўнг қулоқ, сўл қулоқ уқиб ол, элга тегишган душманининг жазосини бергин. Аввало туғишган элу элатни, кейин ўзинини қадрла! Бу эр йигитнинг шиори ва бурчи бўлиши керак. Менинг сенга айтадиган васиятим ҳам, совғам ҳам шу.

Манас устози қаршисида юкиниб, этагини тавоф қилди.

* * *

Жақипбой билан Манас йўлга тушди. Оппоқ чўққилар узра тўп-тўп қушлар учиб ўтмоқда. Жақип теша қанот полапонни парвозга ўргатган қушдай бўйи, ақли ўсиб, ўғлининг ўзи билан ёнма-ён узанги тепишиб кетаётганидан ғурурланиб шукроналик келтирди. Бир умрлик армонлари амалга ошди... У сергак тортди ва бойвуччасига тезроқ етиш илинжида тизгинни силтаб, отни қичади.

Тўрсуннинг довонидан ошиб, Оқўтоққа яқинлашганида хуркиб уюрига қўшилолмай келаётган йилқиларни учратди. Хурккан йилқиларга яқинроқ бориб қараса, ўзига таниш тамғалар. Жақип бегона қалмоқдан сўради:

— Ҳой, бу йилқиларни қаёқдан ҳайдаб келяпсан?

Қалмоқ Жақипнинг саволига жавоб бериш ўрнига, уни ҳақорат қилиб, йилқиларни тез-тез қамчилаб кетаверди.

Сал ўтмай уюрларнинг ортидан от қўйиб келаётган Иймон исмли йигит Жақипбойни кўриб йиғлаб юборди.

— Қалмоқлар бизни калтаклаб, йилқиларни ҳайдаб кетди.

Бу воқеадан хабардор бўлган Манас отасидан сўради:

— Йилқичини ким урди?

— Ҳозиргина ўтган қалмоқ. Яқинда яйлов ҳақиға ўттиз байтал, беш от берувдим. Чамамда, оз кўринган шекилли...

Йилқиларнинг ортидан қизил от миниб келаётган қалмоқларнинг бошлиғи Қўртук Жақипни таниб, бақириб қолди:

— Ёввойи бурутлар, ернинг эгаси кимлигини биласанларми? Молни эпласанг боқмайсанми? Ҳов ўша сенга таълим берган онангини,— деб ўз тилида сўкиниб, Жақипни ҳақорат қилди.

— Ота, бу нима дегани?— Манас унинг тилига тушунмай сўради.

— Эҳ, ўғлим, бола деган бундай гапларни эшитмаса ҳам бўлаверади,— жавоб қайтарди Жақип.

Бехосдан четда турган қалмоқ Жақипга қамчи солди. Унинг сувсар телпағи ерга учиб тушиб, жағидан қон оқа бошлади. Ўнта қалмоқ Жақипни ўртага олиб савалай кетди.

Манас кутиб ўтирмай йилқичи Иймоннинг қўлидаги ҳайиндан қилинган ўқуруқни олиб хезланиб турган Қўртуқни бошига солди. Қалмоқнинг калласи ёрилиб, бўйни ўқуруқнинг чилвир арқонига чийралиб жон таслим қилди. Қўртуқнинг югурдаклари отнинг тизгинини тортиб, ўзларича нимадир дейишиб, сўнгра ҳай-ҳайлашиб, Манасни ушлаб олиш учун бостириб келишди. Манас қараб ўтирмади. Усталик билан тулпорини чуҳ-чуҳлаб ўтиб бориб, уларни ўқуруқ билан битта-битталаб отидан йиқитди. Қочган қалмоқларни қувиб юриб орани очиқ қилмоқчи бўлди. Жақип Манаснинг ортидан чақириб, инсоф тилади:

— Бўтам! Садаганг кетай, тўхта! Биз булар учун келгинди ҳисобланамиз. Орқангда сени қўллайдиган жўраларинг йўқ. Ёлғиз бошинг билан қалмоқларга тенг келолмайсан. Бўлди, болам...

Манас отасининг гапидан кейин отнинг тизгинини тортиди.

— Болагинам! Қалмоқлар энди бизга кун бермайди. Эртагаёқ Қўртуқни ўлдирдинг деб, хун талаб қилишдан ҳам тоймайди.

— Хун дегани нима ўзи?

— Ўғлим, бировни ўлдириб қўйсанг, меросхўрлари хун талаб қилади. Эвазига олтин, мол олади. Бўлмаса, бош олади. Анави Қўртуқни хуни учун бизни ўлдириб кетиши мумкин.

Ота-бола овулга яқинлашиб қолганда; Манас ўйланиб қолди ва қиблагоҳига яқинроқ келди.

— Ота, сиз менинг улғайиб қолганимга ишонасизми?

— Бўлмасам-чи, эсли-ҳушли йигитча бўлиб қолдинг. Яна каттароқ бўлмоқчимисан. Бўй-бастинг теракдай.

— Менга ростдан ишонасизми?

— Албатта!

— Мен сиздан бир нарса сўрамоқчиман, яширмай, тўғриси айтасизми?

— Хўш, нимайкан, бўталоғим?

— Боласи отасидан сўраши лозим бўлган савол. До-нишманд ота вояга етган ўғлига дангал айтадиган жавоб.

— Унда айтавер, болам. Энди сендан ҳеч нарсани яширмайман.

— Отажон! Насл-насабини билмаган киши одам бўлмайди. Менинг етти бобом тўғрисида гапириб беринг. Олатоғдан Олтойга келиб қолганлигимизнинг сабабларини ҳам.

— Эҳ, болама-болама... Аслида сен буларни сўрамасанг бўларди. Ўз навбатида мен айтмаслигим керак эди. Ота болага айтадиган ва айтиши мумкин бўлмаган сирлар ҳам йўқ эмас. Боболар тарихини эса билишинг шарт. Бунинг вақт-соати келганда гапирарман деб юривдим. Ота-боболаримизнинг тарихи биздан кейингиларга омонат. Айтиш уёқда турсин, эсласам, юрагим зирқирайди. Балким, сенга кўнглимни ёрсам, енгил тортарман... Қулоқ сол, мақтансанг, фахрлансанг арзигулик элинг, юртинг бор. Уруғинг қирғиз, ваъдасига собит, ўжар-тинғиз. Кеки кетмаган, иш-ни эплаган, номус учун чарх мисоли айланган, жанг-жадалга шайланган, ажалга бойланган, қирқ уруғдан иборат элинг бор.

Жақипбой ўғлига етти отасининг шажарасидан кейин, бобоси Нўғайхоннинг тарихини айтиб берди.

— Бобонг Нўғайхон сулоламининг тизимларига содиқ қолиб, душманларга сир бой бермай, яқин қўшнилари билан яхши алоқада бўлган. Ёз ойларида Олатоғдан тортиб Энесой, Олтой ва Мингсувга қадар мол, қўйларини боқиб, қирқ уруғ қирғизларнинг бошини қовуштириб, ўн икки турк қавмининг зурёдлари қуда-андачилик қилиб, куз ойларида яна Олатоғ, Олай сари қайтишиб даврон сурган. Бобонг қаттол Эсенхон билан бўлган жангда яраланиб ўлгач, уруғларимиз ўртасидаги аҳиллик нураб, бола отага, ака укага қулоқ солмай қўйди. Яратгани ёддан чиқардик. Ичимиздан иридик. Хон дунёдан ўтиши билан унинг хазинаси талон-тороғ қилинди. Хотинлари, қирқ кокил қизлари хуну-бирён бўлди. Уйнинг куйгур Эсенхонга бу жуда қўл келиб, қирғиз уруғларини, умуман турк қавмини чор тарафга тариқдай тўзитиб юборди. Шундай қилиб, тақдир-насиб экан, Олтойни макон тутдик. Боболаринг етти отанинг фарзини бажарди. Фақат мен бунинг урдасидан чиқолмадим. Бахтимга сен туғилиб, эр йигит бўлдинг. Эндиги умид ўзингдан. Қирғизларнинг ор-номусини сақлаш учун белингни маҳкам боғла. Афсуски, ёнингда таянч бўлгудай ёр-биродаринг, жўраларинг йўқ. Қулуним, ёлғизсан,— дея Жақип ушқуриб юборди. Манас ўйлашиб қолди.

Манаснинг хаёлидан ваъдалашган қирқ чилтон ўтди. Кўзни очиб юмгунча пўрим кийинган қирқ отли қиронлар яшил туғни осмон қадар кўтариб, ғазотга шай бўлиб саф тортишди. Манас уларга қалмоқ Қўртуқни қандай қилиб ўлдирганини ҳикоя қилиб берди. Ўртадаги суҳбат чилтонлар билан Манасдан бошқага эшитилмади.

Жақипбой қозиргина соппа-соғ келаеттан боласи оғзига келган гапни ўтлаб, гоҳ кулиб, гоҳ гамгин бўлиб, нималарнидир ўз ҳолича сўзлаётганидан ташвишга тушиб қолди. Ўғлимини ажина миниб, жинлар дариб кетди, деган хаёл билан Жақип отни қамчилаб, кўз ўнгидан Чийирди ўтиб, тўппа-тўғри бойвуччанинг ҳузурига шоша-пиша кириб келди.

— Оҳ, азизим, бу гапни қеч ким эшитмасин. Бошимизга оғир савдо тушди. Кунимиз тунга айланди. Қуёшимиз ботди. Шўримизга шўрва тўкилди.

— Нима бўлди, бегим?! Ўғлимиз тирикми? Гапирсангиз-чи?!

— Азизим, Манас йўлда келаетиб бирданига савдойи бўлиб қолди,— дея аранг тушунтирди.

— Ёлғиз туёғимни нима қилиб қўйдингиз?! О, худойим! Манасдан ўзга кимим бор? Йилқинг билан ерга киргурлар. Нега ярим йўлга ташлаб келдингиз? Шўрлик она мен бўлдим, болага тўйган сен бўлдинг,— деб бор овози билан йиғи солди.

Чийирди шўрликнинг куймагани кул бўлиб, чўққа тушган чивиндай чирқираб турди. Чийирдидай қариганда топган фарзандидан совуқ хабар эшитиб, орзулари тошга теккан чиннидай чил-чил синган кампир зоти шу ёруғ оламда бормикин?! Бошига рўмол ташлаган аёллар дунёсида шоҳи қайрилиб, яккаю ёлғиз дилбандидан тирик айрилиб, боласига учиб бориб ёрдам беролмаётган мотамсаро, уясига илон кирган тўрғайдай безиллаган бахтсиз она бормикин?!

Жақип овулга келганда яна бир совуқ хабар тарқалиб бўлибди. Қалмоқлар Қўртуқнинг хуни учун эртага бутун овулдан қасос олар эмиш. Бало-қазонинг бари тенг келганидан ўзини қўярга жой тополмай қолди. Зудлик билан Оқболтани чақиртириб, унинг ўй-фикрини эшитгач, ўзини қўлга олди. Ёрдам сўратиб, қўшни қозоқ, найман, қўнғирот уруғларига чопар юборди.

Чийирди бошидаги оппоқ элачакни олиб, қора рўмол ўраб, бели боғланиб, кўнгли доғланиб, кўздан ёши қуйилиб, сочлари юлиниб, Жақипнинг Бўзтайлоғини миниб, эрининг қўй-қўйига қарамай «ўлса, қўш мазор бўлайин, тирик бўлса, бирга келайин», деб далага қараб чопди.

Бечора Чийирди йўл-йўлакай танғридан тилаб олганим билан шу далаю даштларда бирга жинни бўлиб санғиб юрайин. Манасимдан айрилган умрнинг менга нима кераги бор деб хун-хун йиғлади.

Сўнгсиз сайхонликнинг ортида этак-бари шамолда ҳилпираб учиб келаётган отлиқ бир одамнинг қораси кўринди.

Йилқиларни ҳайдаб олган Манас онасини таниб, тулпорини тезлатиб, Чийирдиннинг қошида пайдо бўлди.

— Ойижон, сизга нима бўлди?

Чийирди гапиргани мадори йўқ, отнинг устида туриб, боласини бағрига босиб, эланиб йиғларди.

— Ўргилайин, ёлғизим! Осмондаги эркин қушим! Эсон-омон бормисан? Саломатмисан?

Чийирди боласининг тўрт мучали соғ эканлигини ўз кўзи билан кўриб, кўнгли ўрнига тушиб, ғам-андух ёшлари қувонч ёшлари билан омукта бўлди. Она-бола овул сари ошиқди. Отасининг гапларини эшитган Манас йўл-йўлакай кулиб борарди.

Кутилмаганда Манас билан Чийирдиннинг йўлини тўсиб от етаклаган етти қалмоқ чиқди. Уларнинг биттаси Манасни таниб, «Қўртқуни ўлдирган шу», деб айюқаннос солди. Олтитаси Манасга ёпирилди.

— Садағанг кетайлар, ёлғиз боламга тегманглар! Шўримни қурутманглар!— деб Чийирди Манасга кўндаланг бўлди.

— Ташвиш қилманг,— дея Манас олдинга интилди,— эке, булар олтов экан, олтмиши келса ҳам додини бераман, ойижон!

Унгачайин қалмоқлар Чийирдиннинг отини жиловидан етаклаб қолди.

— Ҳой, чилвирдан қўлингни торт! Ўласан,— деди Манас важоҳат билан.

Қалмоқлар парво қилмай отни етовга олди.

Манас икки қалмоқни долидан ушлаб бирини иккинчисига зарб билан қапиштирганда қўшалоқ мурда икки томонга шилқ этиб йиқилди. Бунга кўриб турган қалмоқлар отларини ташлаб жуфтакни урди.

Манас билан Чийирди қишлоққа келганда, хафагазак Жақипнинг шопмўйлаби шалвираб, ранг-рўйи бир аҳволда ўтирибди. Ўғлининг эсон-омонлигини кўрган ота талмовсираб қолди. Дарҳол хайр-худои учун сариқ жондор сўйилди.

— Булар тангримнинг ёзиғи. Минг қатла шукур, қирғизлар ҳам она юрт учун арзигулик бўлиб қолдик. Қалмоқларни яратганининг ўзи даф қилсин! Манас полвон турганда, қани келиб кўришсин!..

Манас қалмоқлар овулга ҳужум қиладиган кунга ҳам қуёш чиққунга қадар хотиржам ухлади.

«Қирғизлар ишонган ботиримизни ўлдириб қўйди, туғишган халқмиз, ёрдам беринглар, уларни нимталаймиз», дейишиб Олтой қалмоқларига манжулар хабар йўллади.

Манжу билан олтойлик қалмоқлар ташқаридан қараган кишига юртдош, туғишган бўлиб кўринса-да, аслида бир-бировининг пайини хуфёна қирқишар эди.

Чорловга тўрт юз киши тўпланди. Етти юз қирғизни қириб ташлагани чоғланган манжу қалмоқлари ҳам ёпири-лди келарди. Жақипнинг ўтлаб юрган йилқиларини кўрган олтойлик қалмоқларнинг нияти бузилди. Нафси голиб келган лашкарлар «олган-олганники» деб тизгинни бошқа тарафга бурди. Ора йўлда манжулар билан олтойлик қалмоқлар йилқи талашиб олатасир олишув бошланиб кетди. Ҳар икки тарафнинг хотин-халажлари ҳам бу жанжалдан четда қолмади. Хайриятки, манжуларнинг ичидан ёш бўлса-да, кўпга бош бўладиган, Манас ўлдирган Қўртуқнинг ўғли Шакум бир иложини қилиб, томонларни инсофга чақирди.

— Ўз хўрлигимни кўргунча ётнинг хўрлигини кўрганим афзал, бахилга бошни силатмай, ақлли билан ўлайин,— деб қирғизларни кўзлаб тулпорини йўрттирди.

Қалмоқлар йилқини ҳайдаб кетди, деган гапни эшитган Жақип олтмиш киши билан отланиб йўлга чиққанда Шакум рўпара келиб, йиғлаб-сиқтаб унинг оёғига йиқилди:

— Жақип ботир, олтойликлар овулимизни талаб, қолмишига яйловдаги чорвангларни ҳайдаб кетди. Қўйинглар десам, ўчашиб, «бурутларга бўлишди», деб бизникиларни исканжага олаяпти. Ўртага тушиб ажратиб қўйинглар. Садаганг кетай, Жақип, қўрангга бориб қўнайин, сизлар билан яқинроқ туғишган бўлайин, ўлган отамнинг хунидан кечдим.

Қирғизларга ёрдам бериш учун келган қозоқ, найман, уйшун, олчин, арғин ва турк қавмининг йигитлари мунозарага аралашди.

— Отаси ўлган боланинг овулини талатиб юбормайлик,— деб маслаҳатни бир жойга қўйишди. Биринчи марта етти юз саксон киши бирлашиб, «Манас» деб осмонни янграатиб хайё-хуйтлаб олға интилди.

Манас яшил сопли найзани қўлга олиб, сур ғунонни тезлаб ғазотга кирди. Қирқ чилтон жиловдор бўлиб, Манасни ўртага олиб йўлда дуч келган нияти бузуқни жазолаб борарди. Олтойлик қалмоқлар Манаснинг найза сермашига бардош беролмай Домабил исмли саркори найзадан ўлгач, отнинг сағрисини пана қилиб қочиб қолишди.

Жақипнинг икки кўзи Манасда. Ёш баҳодир ғазаб отига миниб, қалмоқларни тирқиратиб қувиб юрибди. Жақип қўлидаги кўк туғни Оқболтага бериб, Манасни ортидан етиб бориб, отнинг жиловидан ушлади.

— Қоқиндигим, қулуним! Ўзингни бос, ўша жаҳлингни менга бер. Тўхта!— Қалмоқларнинг туғдори йиқилди.

Қисқа муддатли олишув поёнига етди. Жақип, Оқболталар шўрлик манжулардан хабар олиш учун қўшни овулга етиб келишди.

Манжулик қалмоқларнинг раҳбари Дўган исмли донишманд ридосини бўйнига осиб Жақип билан Оқболтанинг ҳузурида тиз чўкди.

— Қирғиз оғайнилар, авваллари анча-мунча тўқнашиб юрардик. Энди сизларнинг яхши фазилатларингни, оқибатларингни кўриб билиб қойил қолдик. Бундан нари сизлар билан доим бирга бўламиз.

— Олисдаги қариндошдан яқиндаги қўшни яхши деганларидек, кимнинг-ким эканлигини билиб қўйишинглар керак,— деди Жақип.

— Оқсоқол холис гапни айтди,—Оқболта улуғларни, элат бошлиқларини дастурхонга таклиф қилиб, сўзида давом этди,— юртимиз бир, яйловимиз бир. Тўримиз ҳам, гўримиз ҳам битта. Энди қариндош бўлдик.

Тўқнашувда манжу қалмоқларидан юз киши шаҳид бўлибди.

— Шаҳидларни қандай дафн қиламиз?— деб Дўган саркор Оқболта бошлиқ оқсоқоллардан маслаҳат сўради.

Кўпчиликдан садо чиқмади. Ниҳоят Манас сўзга аралашди:

— Сизларга эп бўлса, мен айтган гап бўлса, жангда ҳар икки элнинг зўр йигитлари шаҳид кетди. Уларни янгича урф билан кўмишимиз керак.

— Ақл ёшдан, Манас тўғри айтди,— дейишди қариялар.

Ойдалада улкан қабр қазилди. Сўнг шаҳидларни эгар, жабдуғи билан ёнма-ён кўмиб, тоғдан узун, силлиқ тошлар ҳўкизларга ортиб келинди. Сўнгра ўша тошларнинг сиртига «Олтойнинг лочинлари учиб келиб, кенг далага бир йўла қўнишди» деган лавҳани ёзиб қўйишди.

Қирғиз, қозоқ, нўйгут, қипчоқ, жамики турк қавми, манжу, қалмоқ элининг бошлиқлари тўпланишиб, Жақипнинг Қамбарбўзидан оқ бўз бияни олдириб, садақа-хайрия қилиб, бундан кейин тирик бўлсак, бир ерда, ўлсак, бир гўрда деб қилишни ўпиб, қасам ичишди.

Оқболта бошлиқ оби-оқсоқоллар шақидларнинг хонадонларига кириб кўнгил сўраб чиқишди.

Жақипбой мардлик қилди. Тўрт юз йилқини манжурларнинг отаси ўлган етимига, азадор хонадонларга тарқатиб берди.

Ўша издиҳомда отаси нобуд бўлган Мажик манжу қалмоқларнинг бийи қилиб сайланди. Жақипбой узоқ-яқиндаги элу элатлар билан кун сайин муомалани яхшилашга ҳаракат қилди. Етим-есирларнинг бошини қовуштириб, бирини икки қилди. Етимш тутун етти юзга кўпайди.

Жақипнинг овули тезда қалъага айланди. Манжу қалмоқлари деҳқончиликка уста халқ экан. Бўз уйга кўнولмай: тупроқни хамирдай ийлаб, тош ва гувалақ билан уйлар тиклаб, қора шаҳарни барпо қилишди.

Бўз ўтовга кўникиб қолган Манас «тупроқ билан ўралган қўрғонларда яшолмайман. Боболарим удумига кўра, эркинроқ жойда тирикчилик қиламан», деб Қора шаҳардан чиқиб, тоғ бағрига ўтов тикдириб ўша ерда истиқомат қилди.

* * *

Манас ўн бирга тўлганда, тенгдошлари билан беркинмачоқ, той чопиш, ағдаришмоқ сингари ўйинлар билан овора бўлмади. Ёши бир жойга бориб қолган кишилар иштирокида ўрда отиб, тўққиз қўрғол каби сеvimли машғулот билан банд бўлди. Шу боисдан тўққиз қўрғол Манасдан қолган деб бекорга айтишмайди.

Хитой, қалмоқ, тирғовутлар яшаган шаҳарларга атай жосуслар жўнатиб, ҳарбий сир-синоатга даҳлдор масалалар бўйича маълумотлар тўплашга алоқида эътибор берилди. Бу соҳада Оқболтанинг маслаҳатлари унга жуда қўл келди.

Кунларнинг бирида Манас йилқиларнинг туғиш мавсумини атай кўриш учун Айманбўзни миниб тоққа келди. Айманбўз тўрт ёшга тўлганда уни миниб Манасга насиб этди. У тоғдаги йилқичиларнинг меҳмони бўлиб Аземил анҳорининг соҳилида ҳордиқ олиб, ўрда учун жой ҳозирлатди.

Ўрта ўйини қизиб, Манас давра ўртасида ошиқни чертаётганида қарши тарафдан карвон кела бошлади. Карвоннинг орасида хитой, қалмоқ, тирғовути бор. Улар тўғри ўрдани кечиб, ўйнаётганларнинг елкасига келиб тўхтади.

— Ҳой, торт туянгни, — деб атрофда турганлар шовқин солиб юборди.

Олти хитой етовчиси хоннинг олтин қўнғироқли нор туяларининг бўйнига ипак ўраб еталаб олганди. Подишоҳнинг

туялари барчага отнинг қашқасидек маълум бўлиб, уёқ-буёққа қарамай, ўзгани одам санамай, эмин-эркин юриши шундан. Уни ҳой дегани одам топилмасди. Хон одамларининг гапини қайтарган ўлимга ҳукм қилинарди.

Шундай нозик мақалда Манас мўлжаллаб туриб четдаги ошиқ-энкени зарб билан чертди. Энка зарб билан туянинг туёғига тегиб, уни қулатди. Иккинчи ошиқ эса орқадаги эшакнинг туёғига урилиб, уни ҳам йиқитди.

— Подишонинг туяси билан уловини йиқитди. Бу бурутни ушланглар,— деб карвонбоши бақириб қолди. Олти киши Манасга ёпишди. Орага қирғиз йигитлари кўндаланг бўлди. Жанжал бошланиб, Манас бақириб-чақираётган карвонбошини камаридан олиб, ерга ёпиштирди ва бошини тўлғаб ташлади. Сарбоннинг қай аҳволда ўлганини кўрган шерикларининг кўзи ола-кула бўлди.

— Жанжални бошлаганларга ўлим,— деди Манас.

Ўттиз карвон билан қўша юрганларнинг барчасини тўзитиб юборди. Ўнта киши омон қолди.

— Ўлдирманглар! Турк қавмига мансуб — асли уйғурмиз. Мол-мулкимиз сизларга тан. Бизнинг гуноҳимиз йўқ,— деб ялиниб-ёлборишди.

— Турк қавмига мансублигинг рост бўлса, яширмай айтинглар, нима мақсад билан дайдиб юрибсизлар? Акс ҳолда худди хитойлардай бошингизни оламан.

Хитойлик карвонбошига хизмат қилган уйғурлар оғир-босиқлик билан ҳамма гапни айтиб берди.

Хитойлар савдо-сотик баҳонасида турк тилини билган бир қақча уйғурни Қашқардан Тарозгача бирга бориб келиш учун ёллаган экан. Кўп йиллардан бери хитойлар шу тарзда уйғурлардан айғоқчи ёллаб, уларнинг ёрдамида маҳаллий халқларнинг сирларидан хабардор бўлиб туришар экан.

Ярим йил аввал қалмоқ хони Алоке: «Олтойдаги қирғизларнинг ичидан Манас отлиқ балою қазо чиқди. Олти ойда тўрт юз қалмоқнинг бошини еди. Тек турсак, хоқонга ҳам қўл солгудай, уни ёшлигидаёқ йўқотинглар, деб топшириқ берган экан».

Эсенхон Алокени сўкиб: «Бу қалмоқнинг ён қўшниси бир ҳовуч бурутга кучи етмади, чамамда бурутларнинг тилласига алданган шекилли. Алокега ишониб бўлмайди», деб жанжал кўтарибди.

— Қизиталоқлар, бурутларнинг Манаси деб бошқа бир болани ушлаб келибсизлар. Эшоннинг ўғлини янглишиб олиб келган айғоқчиларнинг бари қатл қилинди.

Эсенхоннинг буйруғи билан Алоке атай янги карвон ташкил қилиб, қирғизлар тўғрисида тўлиқ маълумот олиш, Манасни тез орада бир ёқлиқ қилишни шуларга топширган экан. Карвон ҳеч жойга қайрилмай беш ой йўл босиб, Олтойга, келганда ҳам Манаснинг ўзи билан юзма-юз учрашган чоғи экан.

Манас нобуд бўлган хитойларнинг қурол-яроғини ўлжа олиб, ўз йигитларига совға қилди. Қирқ беш туяга юкланган мол-мулк оддий фуқарога — қирғиз ва манжу қалмоқларига тарқатиб берилди. Бундан хабар топган Жақип ташвишга тушди.

— Ё, товба! Ё, алҳазар! Манас яна шумлик қилибди-да. Бу бола мени бир балога гирифтор қиладиганга ўхшайди. Хон билан олишиб бўладими! Энди шўримизни қурилади. Эсенхон бундан ўттиз йил аввал Олтойга ҳайдаган эди-ку!.. Менга эмас, элга қийин бўлади. Юкларини қайтариб уйғурлардан бериб юбориш керак.

Оқболта Жақипнинг ғашига тегди.

— Боланг бўлса, шўх бўлса; шўх бўлмаса, йўқ бўлса! Бўлар иш бўлди, эшак сувдан ўтди. Ўлганларни тирилтиришнинг иложи йўқ. Бежин беш ойлик йўл. Хитой келгунча бир гап бўлар.

Оқболтадан кейин Манас отасига умрида биринчи марта эътироз билдирди:

— Ота, ажалдан мол-мулк қутқармайди. Қўрқиб юриб хор бўлдингиз. Эсенхон даъвойи-достон қилса, мени ушлаб беринг. Хитой билан қалмоқдан қўрқиб яшагандан кўра, от устида ўлганимиз афзал...

Ўғлининг гапидан кейин Жақип шаштидан тушди.

— Оқболта оға, туяларни ҳам одамларнинг шарт-шаронтини ҳисобга олиб бўлиб беринг,— деди Манас.

Оқболта турк қавмига, манжу қалмоқларига туяларни расамади билан тарқатди. Илгич синган нор Жақипга тегди. Жақип ўз улушини сўйиб етим-есирларга хайр-худоин қилиб тарқатди.

Ўнта уйғурни уй-жойли қилиб, от-улов берилди. Орадан кўп ўтмай, касалманд бир уйғур қўшнилариинг отини ўтирлаб қалмоқлар томонга қочиб кетди.

* * *

Хитой хони Эсенхон нобуд қилган Нўғайхоннинг икки ўғли Ўроз билан Бой Ўпол тоғ бағирлаб кетиб жон сақлаб қолди. Ўрозбой ўнта фарзанд кўрди. Минг афсуски, улар нобоп чиқди. Оға-инилар ҳеч келишолмади. Шунинг учун

уларнинг хонадонидан файз-барака учди. Саксонга кирган ўроз икки ўртада сарсон-саргардон бўлиб қолди.

Оллоҳ Бойга эса Бақай, Тайлоқ исмли қўш ўғил берди. Икки оғайни жуда аҳил, меҳнатсевар ва одамшаванда бўлгани учунми бадавлат ҳаёт кечира бошлади. Ўрознинг бебош ўғиллари амакисига ҳам тинчлик бермади. Оқибатда улар Қашқардан Ёркентга кўчиб кетди.

Кунларнинг бирида Бой Бақай исмли ўғлига юрагида сақлаб юрган армонини айтди:

— Болам, эшит, амакиваччаларингни аҳволи беш панжадек аён. Отга жабдуқ уриб Олтой томонга сафар қилмоқчиман. Жақип амакингни изламоқчиман. Ўзим етмасам, сўзим етар. Худо қўллаб юборса, ҳеч гап эмас. Балки уйли-жойли, ўринли-ўрдалидир. Ер қидирай, эл қидирай.

Ўн саккиз ёшли тийрак Бақай отасининг маслаҳатини тўғри тушунди.

— Яқинда туш кўрган эдим, ота. Оқ соқолли дарвеш чопиб келиб қуйидаги сўзни айтди: «Сенга ўртоқ бўлишга арзийдиган шер Манас бор. Уни топ, сизларга мададкор бўлади», деб кўздан ғойиб бўлди.

— Туш ўнгламай, иш ўнгламас. Тушинг ўнгидан келсин!— деб Бақай тангрига сиғинди.

— Олтойдан қондошларимизни топсангиз, хабар қиларсиз. Тирик бўлсам, ортингиздан излаб бораман.

Етмишга бориб қолган Бой кампири вафот этгандан кейин уйланмади. Ўсарим эмас, ўларим қолди. Қора бошим қанжиганда деб белни маҳкам боглаб йўлга отланди. Уч кун деганда чўлда ариқ кавлаб, кўприк солаётган, қумурсқадай тиним билмай ишлаётган олти минг элга рўпара келди. Несқора деган бир одам бошчилигида дарёни чўлга буриб, ариқ очилаётган экан.

Бой бечора Басанқул исмли ариқ қазийётганларнинг иш юритувчисига учраб қолди. Басанқул унинг отини ҳашарчиларга сўйиб, ўзига кетмонни ушлатиб қўйди. Икки кун оч-наҳор ишлаган, Бой шўрликнинг эси оғиб қушидан кетди. Ҳашарчилар чолни ўлдига чиқариб, ариқнинг қирғоғига судраб бориб, хашакка шунчаки ўраб, устига чала-чулпа тупроқ тортиб қўйишди. Бойнинг бахти бор экан, ярим кундан кейин кўзини очиб, хашакларнинг орасидан қараса, ариқ кавлаш авжида.

Бойнинг қулогига шу атрофда гаплашаётган икки одамнинг гапи чалинди. У бир нави хашакни пича суриб, тешикни каттароқ очиб кузатди. Несқора Чабдар оти билан

худди одамлардек суҳбатлашиб турибди. Чабдар сеҳрли жонивор бўлиб, эгасига қуйдагиларни айтмоқда:

— Бу ярим йўлда хонликнинг ариқ ва кўприги билан бекор ушланиб қолдинг. Энди Эсенхоннинг буйруғини бажариш ҳаракатини қил. Сен тутиб келадиган Манас деган боланинг куч-қуввати кун сайин ўсиб турибди. Барчани ташвишга соладиган муҳим иш ўша. Демак, уни тезроқ йўқотишинг керак. Ариқ кавлаётган олти минг кишини тўйғизиб, олти минг от мингиз. Қўлига қурол бер, улар сенинг лашкарингга айланади. Ўшанда сенга ҳеч ким тенг келолмайди. Қани, кечикма!

Несқора олти минг кишини олдига солиб, Олтойдаги Жақипни йўқ қилиш дарди билан шитоб жўнаб қолди.

Бой тупроқдан аранг сурилиб чиқиб, бир хачирни миниб, қўшиннинг ортидан йўлга равона бўлди. У олти кун йўл босиб, очу наҳор келаётганида Улуғтоғнинг этагидан аргумоғини зир чоптириб келаётган киши учраб қолди. Бой отлиқнинг саломига қалмоқча жавоб қайтарди.

Оқсоқолни қаршисидан ўтаётганда Жақип отнинг жилловини тортиб, олайиб қаради.

— Ассалому алайкум, ботир,— деди оқсоқол ҳам хачирини тисариб.

— Ваалайкум ассалом, оқсоқол,— деди мош-гурунч соқолини силаб Жақип.

— Ўғлим, отинг нима, ким бўласан?— деди чол.

— Отимни сўрасангиз: катта отам Байғур, иккинчиси Дабир, учинчиси Тубой, тўртинчиси Кўгой, кейин Нўғай ва мен бўламан. Ўттиз йилдан бери Олтойда яшайман, исмим Жақип.

— О, садаганг кетай, Танграм! Жақип сенмисан? Жигарим, бормисан,— Бой ўкириб йиғлаб ўзини таништирди.

Икки оға-ини тўйиб йиғлашди. Ҳол-аҳвол сўрашиб, ўтган ўттиз йил ичида рўй берган воқеа-ҳодисалардан бири-бирларини хабардор қилишди.

— Жақип,— деди Бой,— сени қидириб отим иргайдай, битим тўрғайдай бўлди. Худо хабар бердимиз ё арвоҳлар аён қилдимиз: уйкум қочиб, ўтиргани жой топмай, юрагим безовта бўладиган дардга чалиниб қолдим. Бир неча марта сени тушимда кўрдим. Охирги кунларда йўл пойлаш кундалик одатим бўлди. Яратганнинг ўзи дилимга солган экан. Хўш, қанча боланг бор, Жақип?

— Битта.

— Оти нима?

— Оти Манас. Ўн уч ёшда.

— Айтган оғизга тўлибти, оти табаррук бўлибти. Ота-боболаримизнинг арвоқи қўлласин! Энди эсимга тушди. Манас деган болани ушлаб келинглар, деб Эсенхон жўнатган Несқора исмли фалокат олти минг аскар билан келяпти. Уларни ўз кўзим билан кўриб, гапларини ўз қулоғим билан эшитдим.

— Унда отланайлик, Бой ака,— деб Жақипнинг юраги зириллаб, овози дириллаб овулга кириб келди. Несқора тўғрисида юртдошларга хабар етказди.

— Бу хитой билан қалмоқнинг лашкарлари ўта кўп экан. Яхшия улар билан ёвлашиб ўтирмай, совға-салом бериб, ишни ими-жимиде битирайлик.

— Ота, ёвни кўриб-кўрмасдан қўрқманг. Энди асло дам емаймиз. Элимизга чивин қўндирмайман. Қазо етса, бошқа гап. Ўша қантарилган қалмоқлар билан бир олишиб кўраман.

Манасга Оқболта далда бериб, яхши ва ёмон кунда ҳамкор-ҳамдўст бўлгувчи: қилич ўпиб қасамёд қилинган биродарларга, турк қавмига чопар юборилди.

Несқоранинг балохўр лашкарлари йўлдан адашиб Жақипнинг қишлови Кўкоролга ўтиб, манғулларга қўл солиб, йилқисини ҳайдаб кетибди. Беш юзга яқин манғул, «бу ажал элчилари қаёқдан келиб қолди», дейишиб, уларнинг ортидан тушиб олишибди.

— Ҳой, сизлар ким бўласизлар? Ёвлашганларинг асли ўзи кимлар?— деб молини олдирган аламзада манғул бойи Жайсангбой бақриб сўрабди.

Тил биладиган уйғур Басанқул бақриб жавоб қайтарди.

— Жақипбойнинг овули қаерда? Ўшани излаяпмиз.

— Уники Қулон деган яйловда. Улар учун бизнинг молимизни талаб кетасизларми? Улар ўта ўжар халқ. Ўчинглар бўлса, ўзидан олинглар. Йилқини қайтариб беринглар.

Жақипнинг ўзи шу бўлиб юрмасин. Бизни атай лақиллатиб бошқа ерга жўнатаётган бўлмасин. Йилқиларини қайтариб, ўзини ушлаб олайлик деган ният билан Несқора отнинг жоловини бурди.

— Мол-қолинга тегмаймиз. Яқинроқ кел. Жақипнинг Манасини топиб бер,—деб Басанқул Жайсангни чақирди.

— Шунча одамдан йўлни биладиганинг йўқми? Ёки бошлиқларинг жинни сарангми? Йилқи уёқда турсин, овулимнинг кулини кўкка совурсанг ҳам, Манас ботирга яқин боролмайман.

Басанқул Жайсангни ушламоқчи бўлиб қувлаган эди, манғуллардан бири ёй билан уни йиқитди. Басанқулнинг

ўлими Несқоранинг мангуллар билан ҳисоб-китоб қилишга сабабчи бўлди. Кучлар тенг эмаслиги учун Жайсанг дўстлари билан қочиб қутулди. Несқора мангулларнинг қишлоғини талаб, эркакларни ўлдириб, ўн беш ёшга тўлган қизлардан бир юз ўттизтасини, сулув келинлардан икки юзтасини ўлжа қилиб олди.

* * *

Жақип тегишли жойларга хабар юборгач, дўллар қоқилиб, узоқ-яқиндан эр йигитлар тўпланди. Оқболта уларга аскар бошлиғи бўлиб, тайёргарлик қилиб кетди.

Манас ботирнинг олти юз азамати Несқорани қапчиғайнинг оғзидан тўсиб чиқди. Тўсатдан қилинган ҳужумга бардош беролмай қолган хитойликларнинг ўртасида парокандалик бошланди.

Манаснинг аскарлари Несқорани қалмоқ билан хитойнинг чегарасида ярим кун тўсиб турди. Тушдан кейин турк қавмидан иборат йигитлар ёрдамга етиб келди. «Ё ўлдим, ё қолдим. Манаснинг бошини Эсенхонга етказмасам, отимни бошқа қўяман», деб Несқора хезланди.

— Ҳой, Несқора! Қонли ғазотнинг қарғиши, қасамёди бўлади. Олишувнинг таомилини бузмайлик. Аввало яккама-якка курашайлик!— деди Кўкчўлоғини елдириб ўртага чиққан оппоқ соқоли Оқболта.

Хитойнинг Данг-Данг деган полвони бўз йўрғасини ўйнатиб, учи пўлат найзасини кўтариб, қозондай қалқон тутиб даврада пайдо бўлди.

Қирғизлар томондан қалқонни қийшайтириб мангулларнинг моҳир жангчиси Қунос полвон чиқди. Икки ботир бир-бирига найза ўқталиб, пайт пойлашди. Томонлар тиралишиб, майдондан чиқиб, қайтадан от суришди. Навбатдаги тўқнашувда Қунос мункиб кетди. Бу вазият Данг-Дангга қўл келиб, мангул полвонга найза санчиб, ерга йиқитди. Қунос ўлди.

— Менман деган полвонинг кунпаякун бўлди, яна ажали етганларингдан борми? Қани, ўртага чиқсин!— деди Данг-Данг орқадаги бир ўрим сочини турмаклаб, Уларбўзини йўрғалатиб.

Буни кўриб Кўкча ботир айюҳаннос солиб майдонга интилди.

— Ҳой, болам, ошиқма! Тўхта!— деб Ҳайдархон ўғлининг отини жиловидан тутди.— Болам, ҳали-ҳозир суягинг қотгани йўқ. Ўн олтига ҳам чиқмадинг. Навбат меники, бу кофирнинг адабини ўзим бераман.

Отасининг сўзини қайтаролмай Кўкча ортга қайтди.

Қамбарнинг ўгли Ҳайдархон олтойлик қозоқларнинг номдор ботирларидан эди. Данг-Данг билан олишмоқ учун ўртага чиқиб, курашни бошлаб юборди. Данг-Дангнинг найзасини эпчиллик билан қоқиб ташлаб девпарас хитойни нарига дунёга жўнатди.

Шу пайт майдонда хитойлик Кудонг ботир кўринди. Ҳайдар полвон Кудонгдан дам еди.

Эр Манас гайратига чидамади. Тугни Оқболтага бериб, Оққулани ўйнатиб, хаш-паш дегунча Кудонгни телпакдай учириб, янчиб ўтди.

Манасга қарши Ирангшу деган хитойлик найза ўқталди. Манас уни бир зарб билан тинчйтди. Йиқилиб, хандаққа боши тикилиб қолган Ирангшўнгни найзасини қайириб туриб рақибнинг ўзига гарчиллатиб санчганда, қони осмонга фаввора бўлиб сачради. Хитойларнинг кўзга отар мергани Шамусар Манасга қараб ёй отди. Қирғизнинг алп ўғлони биринчи ўққа чап берди. Шамусар камонга иккинчи ёйни солишга улгурмай, Манас унинг бошини қилич билан чопиб ташлаб, мерганнинг отини амакиси Бойга совға қилди. Ўз навбатида оқсоқол унга оқ фотиҳа берди.

Манас Манас бўлгани, Манас отга қўнгани, ўн уч ёшга тўлгунча, ғазаби унча қайнамаганди, қолмишига шунча ғанимларни адабини бериб жойламаганди.

Манас ботир ниятимни йўлдош этдим, кутмаганимга етдим, деб энди анчадан бери Несҳорани зориқиб кутарди.

Несҳора ўн тўққизда, ҳали ёш эди, турк қавмига қасд эди. Тепа сочи пахмайган, оғзи анқайган, кўзи ярғоқ, бурни танқайган. Бурнининг тешигига қирқ манғул кириб ўрда отса бўлгудай. Йилқичининг чориғидай келадиган қаншарини сийпалаб, Чабдарини жанг майдонига сурди.

— Бурутнинг ўгли сен бўлсанг, хитойнинг ўгли мен бўлсам, қай бирингдан кам эдим. Бўзлатаман жонингни, хўп сўраман қонингни,— деб Несҳора қапчиғайни кўчиргудай бақириб бедовини ўйнатди.

— Ё пирим-ей, ё пирим! Охир замонни бошингга соламан, кофирим! Қирғизни қираман дейсанми, ўпкаси йўқ сенсанми! Икки кўзингни ўймагунча, ҳаром қонингга тўймагунча бу майдонни тарк этмайман,— деди эр Манас Оққулага қамчи босиб. Манасни ҳатто кўкда туриб қўллаган, савоб ишга йўллаган, осмонда оёғи чўзилган, ўқдек учиб тез, илдам улкан қора куш паҳлавон билан қўша учди. Аждарқодай тур қутган, арслондайин сур кут-

ган Манас урушнинг танобини тортиб, куч-ғайрати ортиб жангга тушаркан, Несқоранинг жони кўзига кўриниб, отини ниқтаб уриниб, чарх айланиб тескари йўлга тушди.

Манас Несқоранинг заифона қилиғини тушуниб, сенга текин томошани кўрсатай, деб оқ сопли найзани мўлжаллаб ортидан қувди.

Чабдар учган от экан, асли Ғиркўк зот экан, олти минг аскарни олти айланиб жуфтакни урди.

Манас Оққулани қичаб, тепиниб, Несқорага егиниб, қарамай орқа-кетини унинг изидан тушди.

Несқора армонларини айтиб қочиб бормоқда:

— Эҳ, дунёйи-дун! Эсенхон мени йўлдан оздириб, ўлимга юборган экан-ку? Хитойнинг муқаддас китобидаги «Манас бола ҳеч қандай паҳлавондан енгилмайди» деган ёзувларга нега ишонмадим?!

Несқора хитой томонга қайрилиб, лашкаридан айрилиб, Бежинга қараб от суриб, кўзи ўтдай қизариб, гоздай бўйни узариб қочаркан, Манас ботир Оққуланинг қанотида олиб, газзоб душманнинг орқасидан келиб сирли найзани санчди. Оқ сопли сирли найза Несқоранинг долида сангиллаб борарди.

Несқора отини тепаликка қараб бурди. Оққула юқорига чиқишда қийналиб, Манасни кўтаролмай депсиниб қолди.

Чабдар эса оқ булутли осмоннинг остидан, майсаларнинг устидан парпираб учиб бораётир.

«Ернинг тагига кирсанг ҳам орқангдан етиб бораман», деб ўжар Манас кўк тошдайин кўкариб, қирғизнинг номус-орини кўтариб қувиб кетяпти. Жақип чуноқ отини лочиндай елдириб Манасга яқинлашди.

— Тўхта, болам, тўхта!— деди Жақип чилвирдан ушлаб.— Несқора қочган заҳоти хитой лашкарлари таслим бўлди. Беҳуда кучингни сарф қилма.

Манас чор-ночор ортга қайтди. Несқоранинг йигитлари бир йўла мағлуб бўлди.

Мангуллар Несқора лашкарлари орасида мажбурий хизматта ёлланган тўрт юз уйғурларнинг молу мулканин тортиб олибди қабилидаги миш-мишни эшитган Манас қўшнилardan ранжиди.

— Ҳой, мангуллар! Сизларни така суздими? Ё ақлдан оздингларми? Таслим бўлган тутқунларни талаш инсофданми? Уларга ашқол-дашқолини қайтариб, ўзларини қўйиб юборинглар.

— Ўчимизни олдик,— гуноҳкорона бошини хам қилиб жавоб қайтарди Умот исмли саркор.

— Ўч оладиган инсон, жанг қонунларига амал қилган ҳолда иш кўриши керак. Юзма-юз курашиб мағлуб этиш йўли билан. Очкўз бўлманглар. Бойликка алданиб юрманглар. Молу дунё керак бўлса, менинг ҳузуримга келинглар. Мангуллар кенгашиб олгач, Жақипнинг олдига боришди.

— Манас бизни ажалдан қутқазди. Нопок ишларимиз учун изза қилди. Унга таъзим қиламиз. Кўп жафо чеккан элимиз,— деб сўзида давом этди Жайсангбой.— Анча кўзимиз очилди. Дўстни душмандан фарқлаш даражасига етдик. Қирғизлар Олтойдаги бир тўп мангулларни қанотига олишини сўраймиз. Очсанглар, кафтингларда, ютсанглар, ҳалқумингларда бўламиз.

— Холис ният билан келсанглар, кўкрагинглардан итармаймиз, қондошликка нима етсин,— деди Манас ғурур билан.— Тотган тузимиз, ичган сувимиз битта. Осмоннинг остидаги ерни кенгайтирайлик. Бир юрт бўлайлик.

Жақип яраттанининг ўзига сиғиниб, шукроналар келтириб оқ бўз байталини сўйдирди.

Несқорадан қолган ўлжани баҳодир Манас нима қиларкин деб жамоатчилик кечга қадар кутди.

Манас қирчин қизларни, хотин-халажни, чолу кампирни, бегуноҳ гўдакларни талаб, майиб-мажруҳ қилган Несқоранинг бир тўп газзобларини кўпчилик олдида ўлимга ҳукм қилди. Уларнинг ўлжаларини жабрланган элу элатга тенг бўлиб берди. Олти минг уч юз хитой аскарларининг қурол-яроғи, от-улови ҳам оқилона йўл билан одамларга тарқатилди.

— Бошлигингиз ўз бошини олиб қочди. Сизларники омон қолди. Кетсанглар, йўл ана, башарти қолмоқчи бўлсанглар, юрт мана. Сизларга ҳеч ким тегинмайди.

Кўпчилик, «ўз еримизга кетамиз», дейишди... Манас кетишни ихтиёр қилганларга шундай деди:

— Эсенхонга айтинглар, шу кўм-кўк осмон остида тирик бор эканмиз, вақт-соати етганда учрашиб, ботирларга кос бўлган усулда сўзлашамиз.

Уч минг олти юз хитой аскарлари етти букилиб ўтинди:— Баҳодир Манас. Сен ростданам Алоке билан Эсенхон қўрққанича бор экансан. Биз бунга тамом ишондик. Имкони бўлса, барчамизни ўз ихтиёрингга ол. Сизлар билан бирга бўламиз.

— Илтимосларингга қаршилигимиз йўқ. Эл бўлмоқни ихтиёр этганга эшигимиз очиқ. Халққа қўлдош, Манасга йўлдош бўлинглар,— деди Оқболта.

Оқболта етакчилигида оқсоқоллар мангулларга от-улов, бошпана тайёрлаш билан шуғулланди.

Мангуллар ҳам хонлиқнинг йўл-йўриғини кўрган, ҳаётнинг пасту баландига кўнган меҳнаткаш одамлар экан. Уларнинг Қулдур деган жайсани Манаснинг олдига келди.

— Бугундан тортиб туғимиз бир, шиоримиз оҳангдош бўлади, Манас. Сен ёш бўлсанг-да, ёлғиз қирғизга эмас, бизга ўхшаган Олтойдаги майда уруғларга ҳам бошсан. Якка дарахт боғ бўлмас, маъқул десанг, ҳар бир уруғдан биттадан, қирқ уйлидан қирқта сенга навкар берайлик. Атрофингга ўзингга ўхшаган йигитларни тўплашинг керак. Улар бақувват бўлса, сен чинордек бардам бўласан, оғам Қунос полвоннинг ўчини Несқорадан олдинг. Ёлғиз Чегебой исмли эрка ўғлим бор. Уни ўз қарамоғингга ол.

Қулдурнинг сўзини турк қавмларининг оқсоқоллари тўғри деб топди. Улуғ-кичик хотиржам ақлашиб, қасамёд қилишди.

• • •

Манас улғайиб, ўн тўрт ёшга етганда, қуш солиб, кийик овлаб Олтойнинг нариги тарафи Ҳполтоғ, Қангайгача қир қидириб, сув кечиб тўқай оралаб, мерганчиликнинг завқ-шавқига берилиб ўртоқлари билан ҳафталаб кетиб қоладиган бўлди.

Бир марта Манас етти навқари билан чиқиб кетганига ўн бир кун бўлса ҳам улардан дарак бўлмади. Жақип аңдармон бўлиб: «Бола тушмагур нега кечикяпти. Яна бирон қор-қол қилиб қўйдимикин?» деб йўлга тушди.

Қувбелга етганда, олдидан бир тўп совут тутган, елкасига пилта милтиқ осиб, қўлларига найза ушлаган бегона одамлар уни ўраб қолди.

— Отасининг исми Жақип, боласининг оти Манас дегани биласанми? Бизга ўшанинг овулини кўрсатиб қўясан,— дейишди.

Уларнинг мақсадини тушунган Жақип ҳеч иккиланмай бегона «меҳмонларга» савол билан юзланди:

— Бизнинг одатимизда улуғларга салом берилади. Исм-шарифини айтади. Урфимиздан беҳабар кимсизлар ўзи?

— Вайсама, чол. Аввал ўзингни таништир.

— Отим Бердике. Отам турк, атоқли Олтойданман. Жақип билан қастлашиб юрганларданмиз. Ўша Манас дегани ушлаб кетсанглар, яхши бўларди... У бизга кун бермаётир. Ўзинглар қайдан бўласизлар?

Маълум бўлишича, Эсенхон ўн бир кишини танлаб, махсус тайёргарликдан ўтган Хоқончин ва Чинмочиннинг турли вилоятларидан манман деган ана шу паҳлавонларга қуйидаги ишни тайинлабди:

— Манасни найранг билан заҳар бериб ўлдиришлар. Ёки тириклай тутиб келишлар. Бўлмаса қайтманглар.

Хоннинг югурдаклари шундай топшириқ билан келишган экан.

Жақип уларни тескари йўлга солиб, ўзи шитоб овулга қайтди ва Оқболта, Бой билан ўтириб ўзаро кенгашиб-келишиб олишди.

— Хитойлар энди тинчлик бермайди. Ўзимча бир йўл топдим. Ҳозир турк қавмининг боши бирикиб, анча кўпайиб қолдик. Овулдагиларнинг бирортаси рози бўлса, хуини тўлаб, мана шу Манас деб элчиларга берсак-чи?.. Қулоғимиз тинчирди-қоларди.

Бу сўзни эшитган Бой Жақипни мулзам қилди.

— Жигарим, ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир деганлар. Боболаримиз мол сотгану жон сотган эмас. Қайси одам сенинг шу маслаҳатинга кўнади? Олти минг ёвга тенг келган Манаста ўн битта полвон кўпмикан?

Мунозаранинг устига хитойнинг ўн бир йигити Манасни ҳайдаб келиб қолди. Манас бепарво, уларни назар-писанд қилмаган кўйи ўтовга киришди.

Жақипнинг фиғони фалакка чиқди.

— Отам шу киши,— деди Манас Жақипни кўрсатиб.

— Бизни йўлда адаштирган чол-ку! Ушланглар! Бу алдамчи қариянинг бошига тери кийгизинглар.

Тўрттаси чаққонлик билан Жақипни ушлаб, қўлига кишан солди.

— Ҳой, бетавфиқлар. Ҳаддингдан ошма! Етар! Хоннинг одамлари бўлсанг ўзингга, одоб сақла,— деб Манас отасининг тарафини олмоқчи бўлувди, хитой ваҳима солди:

— Уни ҳам зудлик билан кишанланглар.

Манаснинг ғазаби жўшиб кўзидан олов чатнаб, тўртовини селлиб ерга михлаб қўйди. Унга осилган олтовини эса қўшалоклаб ушлаб шундай деди:

— Гапимга қулоқ солмадинглар. Хонларинг эр йигит бўлса, келиб кучини кўрсатсин, ундан қўрқадиган одам йўқ, бориб Эсенхонга айтишлар.

Манас ўтақаси ёрилган хитойлик югурдакларнинг бош кийими устига ўрнатилган оловранг жигани узиб олиб, ўзларини қўйиб юборди. Манаснинг навкарлари «чақирил-

маган меҳмон»ларнинг отларининг думини кесиб, кейин кузатиб қўйишди.

Жақипбойнинг хонадонида яна хурсандчилик. Тўқоли Бахтдавлат ўғил туғди. «Манасга таянч тоғ бўлсин», дейишиб исмини Абикие қўйишди.

Жақипбойнинг ёлғиз моли эмас, эли ҳам кўпайди. Овулга овул қўшилиб, кенгайиб, аскарлари сон жиҳатдан ошди. Чегараларга махсус тошлар ўрнатилиб, лавҳалар битилиб, расмий қоғозлар муҳрлатиб қўйилди.

* * *

Олтой тоғларнинг киндиги аталади. Ери сахий, латофатли. Боши Олтинкўл, охири Баркўл. Ҳайвонот олами турфа хил. Манас ботир овга чиқди. Ёнида қирқ йигити, яна шунча жўраси билан темир тирноқ бургутларни қўндириб, эл-улусга муомалани дўндириб тоғни кезиб юрибди.

Гапдан гап чиқиб, суҳбатлари зап чиқиб бири шундай деди:

— Дўстлар! Қўлга найза олиб, қилич ушлаб бир талай жангу жадалда қатнашдик. Ёшлик еримиз қолмади. Энди ўзлик-ўзимиздан тўра, сардор, хон сайлаб олишимиз керак. Менимча шундай қилсак, бошқарув яхши бўлади. Етакчининг йўл-йўриғи, амри бизларга вожиб. Янада жипслашмасак бўлмайди,—деди Чегебой.— Хўш, нима дейсизлар?

— Чегебойнинг сўзи жўяли.— Йигитлар бир овоздан қўллаб-қувватлашди.— Хон сайлаймиз. Уни қови-қондаси билан кўтарамиз.

— Кимни сайлаймиз? Шарти қандай бўлади?— деди Ҳайдархон ўғли эр Кўкча.

Саломат ўғли Ойнагул хон сайловини бошқарди:

— Шарт шундай, кимда-ким хон бўлишни ният қилган бўлса, миниб юрган отини сўйиб садақа қиламиз. Розимисизлар?

Ҳозиргина мақтаниб ўтирган йигитларнинг бирортасидан садо чиқмади.

— Ҳаммангиз будли-шудли кишиларнинг ўғлисиз. Наҳотки хон бўлишга бир йилқи кўп бўлса? Демак, у ҳолда ота ўғли бўлишдан воз кечинглар!— Ойнагул ўртага чиқиб:— Қани, энг юракли ўғлон ким?— деди.

Ойнагул йигитларни бирма-бир сўроқлаб чиқиб, охирида ёш жиҳатдан энг кенжа Манасдан сўради:

— Жақипбойнинг боласи Манас тўра, сен нима дейсан?

— Отини сўйиб хон бўлиш, элимизнинг урфига кир-
айди. Башарти гўшт егинглар келган бўлса, Оққулани
ўяман. Қани, отни келтиринглар.

Чегебой қаршилик кўрсатди.

— Оққула ориқ, семиришдан қолган от. Уни қаришқир
қам сёлмайди. Жақипбойнинг бир семиз биштисини мен
чиниб юрибман, Манас қаршилик қилмаса...

— Ўша биштини сўйинглар,— деди Манас.

Йигитлар отни сўйишди. Гўшти қозонга солинди. Ма-
насинг остига оқ мато тўшаб, бардор-бардор қилиб, кейин
ўнта эгарни устма-уст тахлаб «олтин тахтинг» деб
ўтқазишди. Ёнига кўк белбоғ туғ қилиб осилди.

— Хонимиз Манас!— деб жар солди навкарлар.

— Хонимизни худо қўлласин!

— Омон бўл, Манас!

— Улуғ юртнинг бўриси бўл, Манас,— деб жўралари
Чаркастонни янгротиб қичқиришди.

— Унга таянч бўлайлик! Манасга муносиб навкар
бўлайлик. Сўзингга кирмаганлар Олтойдан кўчсин, қал-
моққа кетсин!— дейишиб Манаснинг қиличини ўпиб
қасамёд қилишди.

— Марқаматли хонимиз, қандай буйруғингиз бор?—
Манас туринақатор тизилиб турган навкарларга қараб қаҳ-
қаҳ уриб кулди ва хонларнинг русмини қилди.

— Ҳол-жонимга қўймай хон қилиб кўтардинглар. Энди
айтган гапим бек бўлсин, барчангизга эп бўлсин. Эртага
Олтойдан нари ошамиз. Аввало йўлнинг паст-баландини ўрганиб
чиқайлик. Қалмоқлар томонгача бориб қайтамыз. Улуғларни
овора қилмай шу юмушни уддасидан чиқишимиз керак.

Манаснинг буйруғига кўра, эрталаб саксон йигит Ол-
тойдан ошиб йўл юрди, йўл юрса қам мўл юрди. Ям-яшил
воҳаларни қидириб, мовнй суварни кечиб ўтди.

Манас навкарини қалмоқ билан хитой тарафни кузатиб
кел, деб жўнатди. Қир ва адирга назоратчи қўйди.

Сершовқин Уркул дарёсининг бўйида, уч томонга кетган
йўлнинг бошида минг жонзотга бошпана бўлган чинорнинг
остида олти кун дам олншди. Еттинчи куни топшириқ билан
кетган йигитлар қайтиб келди, аломат гапларни айтиб келди.
Қирқ беш туяга юк ортган хитой, уйғур ва қалмоқлардан
иборат Эсенхоннинг карвони билан орқада тўққиз юз лаш-
карга бош бўлиб Нукер отлиқ ботири келмоқда.

Нукер улкан чинор остидаги болалардан хабар топиб,
ўзича қуйидаги найрангни амалга оширмоқчи бўлди.

Қуролли аскар бўлса, ўлдириб келинглари, агар ёш болалар бўлса, тутқун қилинглари, деб юзта сараланган одамларини юборди. Соҳилга сигмай оқаётган Уркул дарёдан ўтишга юраклари дов бермай уёқдан-буёқда зир чопаетган хитойликларни кўрган болалар қотиб-қотиб кулишар эди.

— Ҳўй, тирранчалар, дарёдан ўтиб олсак, тирсакларингдан осамиз,— деб бақиришди лашкарлар.

Иложи қуриган хитойларнинг чопари, «дарёда сув кўпайиб, ўтиб бўлмаяпти», деди. Тўда бошлиғи «ўлганинг сувда ҳалок бўласан, тирик қолганинг дарёнинг нариги бетига ўтасан» деб буйруқ берди.

Сувдан ўтмоқчи бўлган юз кишидан йигирмаси оқиб кетди. Омон қолганлари Манаснинг рўпарасидан чиқди. Даг-даг қалтираб, шумтираб турган лашкарларнинг аҳволини кўрган болалар кулгидан сира ўзларини тийиша олмасди.

Жаҳли чиққан гуруҳ бошлиғи:— Нега қараб турибсизлар, қилични ҳавасга тақиб юрибсизларми,— деб пўписа қилди.

— Кўрмаяпсизларми? Қўлда қуш, ёнимизда тайғон, белда қилич овга чиққанмиз,— деди болакайлар.

— Хоқончиннинг халқимиз. Аскар бошлиғимиз Нукер. Сизларни ҳайдаб келиш учун бизни юборди.

— Ҳой, Нукернинг ботирлари, ким билан уришгани, ким билан дўстлашгани келмоқдасиз?

— Бизнинг дўстдан кўра душманларимиз кўпроқ. Буларни Нукер айтиб беради.

— Иззатини билмайдиган одамлар экансиз,— деди Манас қамчинни ўйнатиб.

— Кўзи чақчайган ана шу бурутнинг гаплари заҳарроқ экан,— деди гуруҳ етакчиси Манасга қараб юлқиниб,— уни биринчи ҳайдаб боринглари.

— Ҳой, мени ҳайдаб кетадиган сенмидинг?!— Манас чақчайган гуруҳ бошлиғининг бошини танидан жудо қилди.

Саксон хитой бирданига Манасга ёпишди. Уларни бир зумда болалар тинчитди.

Ҳеч нарса бўлмагандай, ҳеч ким ҳеч нарса кўрмагандай, Манас саксон йигити билан улкан чинор остида бемалол дам олишди.

Юз йигитидан бирор хабар келмагач, Нукер лашкарлари билан дарёга яқинлашди. Манаслар хитойликларнинг ҳаракатини дарёнинг нариги соҳилидан аниқ кўриб туришди.

— Тўқайнинг ҳар қайси ерида ўт ёқинлар. Бизни кўпчилик экан деб ўйласин.— Навкарлар чор тарафга олов ёқишди.

Эртасига Нукер дарё қирғоғидаги тол, теракларни кесиб сол ясаттириб одамларини сувга ҳайдади. Тўртта сол билан олдин-кейин дарёга тушганлар бир-бирига урилиб, бирталай кишилар сувга оқиб кетди.

Манасни Нукернинг аскарлари ўраб олди.

— Сизлар қайси элнинг боласи бўласизлар?

— Асли турк қавмининг боласимиз. Бош отамиз Ту-бойхон, бобом Нўғайхон, ўз отам Жақип. Менинг исмим Манас,— хотиржам жавоб қайтарди паҳлавон.

— Бурутлар! Биз излаган бурутлар!— деб қичқирди Кимқар деган полвони қиличини қинидан суғуриб.

— Булар анов-манов ёв эмас, эсимизнинг борида этагимизни йиғиштириб уйга қайтайлик,— деб қолди Кўкча.

— Эсинг борми, Кўкча жигарим?

— Оллоқ буюрганидан ортиқ жон ўлмас. Тахт устида хон ўлмас. Кўп лашкардан чўчима. Отланинглар,— Манас олдинга чиқмоқчи бўлувди, Ойнагул йўлини тўсди.

— Манас! Сен хонсан! Хон жангда иштирок этиши шарт эмас.

Шу орада Манасдан даkki эшитган Кўкча хитойлик полвон Кимқарни тинчителишга улгурди.

Кўкчани кутилмаганда Бўлжонг исмли хитой бир ёқлик қилиб қўйишига оз қолди. Хайриятки, Манас пайқаб қолиб, ёй билан ўлдирди.

Майдонда юз бераётган курашни кузатиб турган Нукер отини қамчилади. Манас уни атай кутиб тургандай, Оққулани ўйнатиб тик борди.

— Хон Манас, сенга айтдим-ку, ўз қадрингни оёқ ости қилмай жангни кузат. Уни бизга қўйиб бер,— деди Кўкча.

Нукер пайтдан фойдаланиб, чинқирган қолда зарб билан Кўкчани отдан юлиб олиб, тошга қапиштираётганда, Манас эпчиллик билан Нукерни долидан олиб тепага кўтарди. Кўкча Нукернинг панжасида, Нукер Манаснинг қўлида осилиб турарди. Нукер тулпорининг ёлига қўйиб қараса, Кўкчанинг панжалари Нукернинг биқинига ботиб қолибди.

Нукернинг бошини Манас узиб олди. Бу қолни кўриб қўрқувдан довдираб қолган хитойларга қараб, йигитлар «Манас» дея бор овозлари билан бақиритиб, душманларнинг бошига шўриш-ғавғо солишди.

Тоғлар қам Манас деб қичқирарди.

Тўқайлар ҳам Манас деб акс-садо беришар эди.

Машҳур Ойдинкўлнинг қирғоғи. Кўл баҳайбат кўзгуга ўхшайди. Юксак тоғлар гўё булутга қўниб олгандай сув сатҳида сузиб боришмоқда.

Ўтовдан чиққан одам улуғ тоғнинг қуёш тегиб турган қийма қизил чўққисини, ярим қизғиш бўлиб ҳилпираб кўринган қояларни кўради. Осмонда қалқиб учаётган бургутларга қўзи тушади. Кўм-кўк осмон саҳнида жундай титилган, кўпикдай кўпирган булут қалқийди.

Тирикликнинг шу улуғ кўнида, қуёш тоғдан бош кўтарганида, Олтойдаги Жақипбойнинг овулида сурнайлар чалиниб, дўллар қоқилиб, ўзгача шон-шавкатдан дарақ бериб турар эди. Аслида, фақат дўллар тинмай қоқилса, бу шумхабар белгиси бўларди. Сурнай навоси фароғатли тонгнинг навоси — тинчлик аломати. Дўл билан сурнай ҳамоҳанг бўлгани — яхшилик далолати.

Бугун Жақипнинг овулида ўзгача тантана. Дўнгликка қашқар ғилами солинган, унда Жақип билан Бердике ўтирибди. Четроқда Манас ботир ва қишлоқ оқсоқоли Оқболта. Хизматкор йигитлар Оқболтани олдига турли юмушлар билан келиб-кешиб турибди.

Чошгоҳ чоғида узоқ-яқиндан атай чақирилган меҳмонлар, турк қавмининг оқсоқоллари, манжур, мангулларнинг уруғ бошлиқлари, бекзодалар Жақипнинг оқ ўтовига тўпланишди.

— Халойиқ! Сизларни барчамиз учун муҳим бўлган бир маслаҳатли ишни ақл ва фаросат билан ҳал қилиб олиш учун чақирдик. Маълумингизким, тангри қўллаб, бошимиз бирикиб, эл номини олдик. Олишмоқда кучимиз етади. Атрофимиз ёв билан ўралган. Гафлатда қолмайлик. Бобомиз Нўғайхондай шўрпешона бўлмайлик. Насл-насабимиз ўрда, хон, туғ кўрган. Юртнинг қути, баракаси хони бўлади. Сизлар рози бўлсангизлар, юртимизни бошқара биладиган муносиб бир хон сайласак деган таклиф бор,— деди Оқболта.

— Балли! Галнингиз барчамизга тегishли экан.

— Тўғри айтдингиз.

— Кўп яша, Оқболта,— деди халойиқ.

— Энди қолган сўзни оқсоқолимиз Бердике айтсин,— деди Оқболта халойиққа қараб.

— Диний эътиқодидан қатъий назар Олтойда истиқомат қилаётган барча элатларнинг улуғ бошлиқлари, жамияки турк қавмининг оқсоқоллари, яъни олти шаҳар,

кўплаб қишлоқ ва овуллардан вакиллар бор. Шундай экан, хон бўламан, деб қайси эрларнинг эри, ботирларнинг ботири, беллашганда бели букилмай, сирлашганда сир чечган, ақл билан йўл топган, қиличи билан қастлашганнынг бошини кесган азамат ўртага чиқади.

Жақипбойнинг ўрдасига тўпланганларнинг ичидан «мен хон бўламан» деган валломат чиқмади.

Жамоат сукутда, оқсоқоллар ерга қарайди, ёш-яланглар ўз хаёли билан банд.

— Бугунги ниҳолчамиз, эртанги чиноримиз. Балки, бўталоқларнинг орасидан бирорта лойиқ-қобили бордир?— деб Бердике тўйда тўйлаган, ўйинқароқ болалар томонга қаради.

Йигитларнинг ичидан гапга чечанроғи Саломатнинг ўғли Ойнагул сўз олди.

— Қадрли халойиқ, яқинда саксон бола овга борганимизда оқ бўз биштани сўйиб, Манасни ўзимизга хон қилиб олганмиз. Бизнинг хонимиз сизларга маъқул тушадими, йўқми шуни билолмай турибмиз.

— Халойиқ, бу бўталоқнинг гапини эшитдингларми?— Бердике оламонга қаради.— Ёшларнинг кўзлари ўткир, ниятлари оппоқ тонгдай покиза бўлади. Тангрим, шу болаларнинг тилагини бер, элу халқни, жумладан қирғизни ҳам мақсадига етказ.

Оқболта туя жунидан тўқилган чакмонининг енгини ҳимариб, хотини ўғил туққандай суюниб, чеҳраси ёришди.

— Азиялар! Халойиқ, ўтирган ёшу қарилар, ўй-фикрларингни айтинглар! Армонларинг қолмасин.

Яна ҳамма оғзига талқон солгандай сукутда. Манас ўрнидан туриб майдоннинг ўртасига келди:

— Байтал сўйиб хон кўтарган тенгдошларимнинг иши. Ялпи юртга хон кўтариш бу тамоман бошқа маросим. Ҳар бир миллатнинг донишмандлари, турк қавмининг вакиллари, хонликка мендан бошқани сайлаб олинглар.

Манас одамларнинг сурони остида чор томонга олазарак кўз югуртириб Бердике оқсоқолнинг олдига келди.

Бердике олти қулоч оқ кигизни ерга солдирди.

— Бизнинг айтганимизга рози бўлсанглар,— деб, Оқболта билан Бердике оқ кигизнинг устига Жақипни ўтказишди.

— Хон бўлишга муносиб одам энди топилди,— дейишиб бир тўп кишилар кигизни кўтариб, бардор-бардор қила бошлади.

— Ҳой халойиқ, тўхтатинглар! Қўйинглар!— деб Жақип оқ кигиз кўтарганларни зўрға шаштидан тушир-

ди.— Ҳурмат қилганинглар учун қуллуқ. Қариган чоғимда мени тинч қўйиб, Манасни хон кўтаринглар!

Жақип ҳаяжонини яширолмай юм-юм йиғлаб турар эди.

— Бизни Олтойда эл қилган Жақип, бизни Олтойда шер қилган Манас!— дейишиб одамлар Манасни оқ кигиз томонга етаклашди,— ота-бола хон бўлсин.

Бир маҳал оломон Жақип билан Манасни оқ кигизга кўтариб кетишди.

— Ҳой халойиқ, гапимга қулоқ солинглар!— етти қадам босганди Жақип кишиларни тўхтатди.— Осмонда битта ой, битта қуёш бўлади. Бу Тангрининг қудрати. Элни битта хон бошқаради. Битта туғ бўлади. Бу боболарнинг урфи. Хонинглар эса Манас! Ёддан чиқарманглар.

Жақип оқ кигиздан тушиб, хонликни Манасга топширганида кўпчилик хушнуд бўлди.

— Манас!

— Манас!

— Биз сени худодан тилаб олганмиз!

— Яша, Манас!— дея ёшу қарилар оқ кигизни кўтариб майдонни тўққиз марта айлантриб чиқди. Қариялар дуо қилиб, йигитлар соме бўлиб, завқ билан маросимнинг дастлабки босқичи тугади.

Қамбарбўзнинг уюридан қизил бияни Манаснинг оёғи остига садақа қилиб сўйилганида эл бир муддат ҳаяжонланиб турди.

Манас қирғоғига олтин ҳошияли жияк тикилган, тепаси баланд жигали бўркни бошига кийиб, Тўручарга минганида одамлар қайтадан муборақбод қилди.

— Мақсадимизга етдик. Бир умр хон бўл, Манас!

— Хон Манасга оллоҳ мададкор бўлсин!

Жақип Нўғайхондан қолган мерос — кўк туғни ўттиз йил теридан-териға ўраб, эҳтиёт қиларди. Энди уни олиб чиқиб, жамоатга кўрсатди.

Эр Жақип Манас хон бўлди, деб тўқсон бияни сўйдириб, тўққиз кун тўй берди.

• • •

Манас Бой амакиси билан маслаҳатлашиб тадбиркор ва жасур йигитлардан саралаб, Қашқардан Бақайни олдириб келди. Қоплон Бақайнинг полвоңлигига тараф йўқ. Ва-жоҳати йўлбарсдай, буқа бўйин, кенг яғринли, кўк тулпор минган, яшил арабий тўн кийган, юз берадиган воқсаларни олдиндан айтиб берадиган, бўлмаганини бўлдирган, тўймаганини тўйдирган лафзи ширин, сўзга чечан йигит экан.

Манас қалмоқ, хитой тилини, уларнинг ҳатто дилини биладиган, бир оғиз гапи минг тиллога арзигулик Бақайни ўзига маслаҳатчи қилиб олди.

— Ардоқли Манас, сени ўн йилдан бери кўриш ниятида эдим. Бугун орзуимга етдим. Энди армоним йўқ. Манас иним, сенга атаган совғам — жонажон ошнам Ҳожибойни топдим.

Арғиннинг хони Ҳожибой отасига зарда қилиб, ўрдани ташлаб, ўзидай шер ўғлонни излаб Манаснинг бақодирлигини эшитиб, кўз кўрмаган ерни қидириб, манглайдан терин сидириб, ахири Бақайни топибди. Ўз навбатида Бақай Ҳожибойни эрчитиб келиб, Манасга яқин дўст қилиб қўйди. Ҳожибой кенг долли, айри соқол, қизил юзли, оқу қорадан хабардор, шамширини қайраган, хон олидида сайраган нор йигит экан.

Бақай Манасга шундай деди:

— Хонликнинг тўрт йўриғига амал қил. Боболарнинг удумини ўрган. Хонликни кескир қиличнинг дами билан, найзанинг учи билан сақла. Ерларингни кўкрагинг билан кенгайтир. Элни ақл ва донишмандлик билан бошқар.

— Манас! Сенинг тўққиз отанг хон бўлган. Тўққизтанининг ёнида қирқта жўраси юрган. Буни унутма. Тўқайда танишган қирқта бўз боладан энг муносибларини танлаб ол.

Хон Манас оқсоқоллар билан кенгашиб, турли миллат вакилларида қирқ йигитни ўзига жўралikka танлаб олди. Масалан, манғул Жайсан, манжур Мажик, қанғайдан Келдике, данғитдан Қайипхон, дағаликдан Мунар сингари бир сўзли, оқибатли, камтар ўғлонларга оғир кунларда синовдан ўтган дангалчи Қирғил полвон саркор қилиб тайинланди.

Манасга доим қирқ йигит қўриқчилик қилиб турадиган бўлди. Душманни ваҳимага солувчи осмондан тушган олти шамширни Манас энг содиқ жўраларига ҳадя қилди ва олмосдек кескир зулфиқорини ўзи олди. Покиза ниятлар учун Қамбарбўзнинг уюридан бия олдириб, қирқ йигитнинг ҳурмати учун сўйдириб меҳмондорчилик қилди.

Хон Манас бобоси Нўғайхондан қолган очйўлбарс деган қилични олдириб чиқди. Майсага қўйса ўт кетган, силтаганда мўрт кетган, тоққа урса тош кестан, белга урса бош кестан, тун ичида қиндан сўғурса, оловланиб қизарган, душманга қараб силкиса, қирқ етти газ узарган ўша шамширни Бақай ушлаб турди. Қирқ йигит якка тизза бўлиб уни ўпиб қасам ичди:

— Хонимиз Манас! Хон билан жонимиз бирга. Агар хонга хиёнат қилсак, ниятимиз бузилса, жонимизни шу қилич олсин.

Манаснинг қирқ жўраси ботир номини олиб, оқ ўтовли бўлиб, ҳар бири мингбоши даражасига етиб, навкарли бўлди. Қирқ жўра минган тулпорларнинг пешонасига ирим қилиб туморча тақилди.

Эр Манас икки тизгин, бир чилвирга эгадор бўлиб, узилгани улади. Саодатин кенг қилиб, қалмоқ-манғулга тенг қилиб, қирғизларни оқ қалпоқни кийиб, бошини мағрур кўтариб юрадиган мақомга етказди.

* * *

Манас тўққиз йил хон бўлди. У тахтда ўтиргандан кейин Олтойдан макон топган элатлар билан қуда-андачилик авж олиб, тинчлик-хотиржамлик барқарор бўлди. Савдосотиқ ишларни изга тушди. Олтойдан Қашқарга, Қашқардан Тибетга, Тибетдан Самарқандга қадар карвон йўллари очилди.

Манаснинг шон-шухратини Алоке, хитой хони Эсенхон, манжу хони Несҳора кўролмай ўчини ололмай кек сақлаб, қулай фурсат кутиб, турк қавмининг фарзандларини бир-бирига қайраб, қўп ҳийла-найранглар излади. Дарвеш, қаландар кийимида жосуслар жўнатди. Олтой орқали ўтадиган карвонларнинг ҳам кўпчилигини Алоке билан Эсенхон атай уюштирар эди.

Ҳийлакор Эсенхон айниқса, уйғурларни, қалмоқларни бурутларга қарши ўчаштиришга уринди. Манаснинг қудратини кўриб-билган қўшнилари арзон гапларга учмади. Икки ўртада Алоке ўрага тушган айниқдай изтироб чекарди.

Манас ўз навбатида чегарага алоқиди эътибор берди. Хавф-хатарга ҳамиша тайёр турди.

Хон Манаснинг ғалабалари

Қалмоқ хони Алоке Дангу шаҳрининг бошлиғи Қайип дангни ўрдага чақирди.

— Қайип данг, Қорашаҳарнинг хони Манас ҳаддидан ошиб кетди. Шаҳарни аслида тирғовут, манғуллар тиклаган. Оқаётган сувни уч кун бўғиб туриб, сўнгра заҳар солдир. Элини ўлдир. Дарвозасини тунда очиб, аскарларни киритинглар,— деб Алоке топшириқ берди.

Қайип данг шаҳардаги мутасаддиларни чақириб маслаҳатлашиб, эртасига Қорашаҳарнинг сувини тўсиб қўйиш учун яширин одам юборади. Алокенинг буйруғини эшитган Қайип дангнинг югурдаклари кечаси бу ҳақда Манасга маълумот етказиб, ҳақиқа олтин олди.

Манас бир кундан кейин, Қорашаҳарнинг сувига заҳар солувчи икки хоин қалмоқ билан манғулни тутиб келиб қатл эттириб, ўша кунгидек Дангу шаҳрига ҳужум бошлади. Шаҳардан хотин-қизлар, болалар, чоллар қочишди. Қайип дангнинг қизи Қораберк қирқта дугонаси билан шаҳарни ҳимоя қилишда иштирок этиб, бир талай йигитларни нобуд этди. Ҳатто Бақай Қораберк отган ёйнинг ўқидан яраланди.

Мерган қизнинг таърифини эшитган Манас уни тутиб келишни буюрди. Хон қизнинг чиройини, қадди-бастини кўриб, ўлдирмай, қайтага унга уйланишга жазм этди. Қиз отасининг ўлганлигини эшитиб, «Манасга тегиш уёқда турсин, отамнинг ўчини оламан», деб ўжарлик қилди. Манас: «Қиз қилиғи билан гўзал», деб Қораберкнинг қайсарлигидан хурсанд бўлди.

Қўлга тушган Қайип дангни қизининг ҳузурига олиб келишди. Қайип билан Манас ярашди. Учга гажир дўст бўлишди. Оқ бугдой нонини синдириб баҳам кўришди, калима келтириб, чивик синдиришди, қўлларини қонга ботиришди.

— Нон — муқаддас, бугдой унидай оппоқ бўлиб, бир-биримизга аралашиб кетайлик! Бирорта одамда қора ният туғилса, чивикдай қийилсин! Душманимизни бирга қириб

ташлайлик! Қасдлашсак, қонимиз оқсин!— деб улар Тангри олдида қасам ичишди.

Қайип данг катта тўй қилди. Бой, Оқболта, Бердике, Бақай бош бўлиб Дангу шахрига қалмоқларнинг расм-русмига биноан қуда бўлиб боришди. Хон Манас шон-шавкат билан Қораберкка уйланди. Қайип данг одатта кўра қизи Қораберкка ўн икки қанотли бўз уйни туркона услубда ясаттириб, тўлиқ жиҳози билан тортиқ қилди. Ҳовнинг нақши-навосини Жайсанг деган қўшиқчи шоир ярим кун таърифлади.

Кунларнинг бирида Жақип овулининг олтинчи оқсоқолини тўлаб, қурултой ўтказди. Қариялар бия сўйиб, очиқ-ойдин суҳбатлашиб олишди. Жақип сўз олиб, қуйидаги гапларни айтди:

— Яшириб нима қилай. Оз эдик, кўпайдик. Олтой барчамизни бағрига олди. Бунинг учун хурсандмиз. Бироқ тобора душманларимиз кўпайиб бормоқда. Қалмоқ билан хитой бундан нари бизга кун бермайди. Шунинг учун Олтойдан Олатоққа, Толас томонга кўчсак.

Овулнинг донишманди Бердиксга бу гап ёқмади.

— Молинга жой етмаётгани учун шундай қарорга келган бўлсанг керак. Қасд қилганларнинг доди бериб қўйилди. Топган мол-мулкимизнинг энди мусодара бўлишига йўл қўймаймиз.

Бойжигитнинг гапидан чоллар хушёр тортди.

— Жақип тўғри айтди. «Эҳтиёт бўлганини сақлайман» деган ҳудойим. Чеки чегараси йўқ хитойнинг қўли узун. Олтойлик қирғизларнинг дасти қисқа. Яна бир кун келиб қириб кетмасин! Кун чиқар томон Сари Орқа, Қутпа томонда Эдил, Нура суви, Ҳпол тоғи бор. Ота-онамиз ўстан ер. Буёғини ўйлаб кўришимиз керак.

Қамбарнинг ўғли Ҳайдархон суҳбатта аралашди:

— Бошимизга бирор савдо тушмай туриб, нега кўчамиз деб қолдинглар? Ёки хитой билан қангай бостириб келаетирми? Бир бошга бир ўлим. Қаерга бормайлик, ўлим фарз. Пешонага ёзилганини кўрамиз.

— Аттанг! Аттанг! Киндик қонинг томган ердан ортиқроқ жой борми?— деди Бой.

Манас музокарага якун ясади:

— Муҳтарам қариялар, душманининг соясидан чўчиб ваҳимага тушмайлик. Мени ўзинглар хон қилиб

кўтардинглар. Энди хоннинг сўзини эшитинглар. Бобола-
римиз ёвга қонини тўктирган-у, юртини берган эмас. Хи-
той еримизни тортиб олди. Уни қайтариб олишимиз керак.
Шунга ярамасак, сатқан қирғиз кетайлик. Ерларимизни
улардан бўшатиб олгач, кейин Олатоққа борамиз.

Манаснинг фикрига барча яқдил қўшилди.

Беш кундан кейин Манаснинг ҳузурида беш минг қурама
аскар шай бўлди. Манас Олтойдаги йирик хонларнинг бири
Текесхонга қарши юриш қилди. Сабаби, Текесхон
қирғизларга кўп йиллар давомида зулм ўтказиб келган эди.

Манас Текесхонга жўнатган хатда қуйидаги гаплар
ёзилганди: «Текесхон, қирғизлардан тортиб олган ерларни
қайтар, шаҳид ўлганларнинг хунини бер, ўттиз йиллик
олиқ-солиқни ҳисоб-китоб қил. Башарти бу талабларга
кўнмасанг, жангга ҳозирлан!»

Мактубни ўқиган Текесхоннинг жаҳли чиқди:

— Кафтдай жойдан чиққан қирғизнинг Манас деган бо-
тири ким бўлибди ўзи ?!

Текесхон Қуяс исмли айғоқчига бурутлар тўғрисида
тўқис маълумот келтиришни топширди.

Текес урушга тайёргарликни бошлаб юборди. Бурутлар
тарафга кетган айғоқчилар етти кунда қайтиб келди.

— Қирғизлар биздан олдинроқ ҳужумни бошламоқчи.

Текес бу жавобдан шошиб қолди.

— Қуяс, азизим, бирорта найранг топ!

— Хон! Бурутлар ўз оёғи билан келяпти. Уларни ажал
ҳайдамоқда. Демак, бирорта чора ўйлаб кўрарман.

Қуяс тунда отланиб бурутлар ҳужумга ўтиши лозим
бўлган жойларга, қапчиғайнинг орасига шотирлари ёрда-
мида қуврай, чий, хашак, тол ва тераклардан одамларнинг
шакл-шамойилини эринмай ўрнатиб, ҳар бирига сеҳр би-
лан жон киргизди.

Эртасига Қуяс Текеснинг кўнглини кўтариб:

— Саноқсиз аскарлар урушга тайёр. Улар чегарада ёв-
ни кутишмоқда. Бориб кўришингиз мумкин.

Текес келиб қараса, гурзи кўтарган, қилич ушлаган
лак-лак лашкарлар турибди.

Қуяснинг ҳунарига Текесхон қойил қолиб, қўшнилardan
ёрдам сўраш ўрнига вақтини маишат билан ўтказди.

Тўртинчи куни Манаснинг йигитлари Текеснинг ерига етди.

Аскар бошлиғи Айдарқул чегарада душман сон-саноқсиз
лашкари билан кутиб турганлигини ташвишланиб Манасга
айтди:

— Шунча қалмоққа бас келолмаймиз. Ортга қайтайлик.

— Қочиб қолгунча отиб қол деган боболар,— Манаснинг гаши келиб, чегарани ўз кўзи билан кўриб келиш учун жўнади. Бақай хонни ёлғиз жўнатмай, унга ҳамроҳлик қилди.

— Манас, яхшиси уёқда мен бориб келаман. Бирор хавф сезилса, унда ёрдам берарсан,— деб қолди Бақай ботир.

Бақай ёвга қараб тиккасига борди. Саф тортиб турган қалмоқлар қилт этмади. Бақай ҳайрон бўлди. Бақай найза санчди, аскарлар ҳам найза санчгандай ҳаракат қилди. Қилич кўтарса, яна Бақайга тақлид қилиб шамширларини кўтаради. Бақирса бақиради.

Бу найранг эканлигини англаган Бақай Манасга айтиб берди.

— Манас, мен билганим билдингми, мен туйганим туйдингми? Бу илму амал экан. Қалмоқларнинг сеҳргарлари чий, қуврай, тераклардан одамнинг кепатасини ясаб дуойибад қилиб қўйибди. Буларнинг билмагани йўқ.

Қирғизлар сеҳрлаб қўйилган лашкарлар билан овора бўлиб уришиб ўтирмай, уларнинг оёқлари остига дори сеппиб, ўт қўйиб юборди.

Манаснинг аскарлари қалмоқларнинг ўрдасини эгаллаганда, Текесхон газабига чидамай ёнида турган Қуясни чавақлаб ташлади ва тириклай қўлга тушмаслиги учун ўзини-ўзи пичоқлади. Манас Текесхоннинг лашкарларини ўрдага йиғиб мурожаат қилди:

— Яшил туғ остига сафланган йигитлар! Оллоҳнинг суюкли бандалари! Текесхоннинг одамларига тегманглар. Қалмоқлар хоннинг буйруғи билан иш қилган. Буларнинг элини, бойлигини таламанг! Кимда-ким менинг буйруғимни бажармаса, ўлимга ҳукм қилинади.

Манас Ҳайдархон билан бирга тутқунларни кўздан кечириб чиқди.

— Қалмоқларнинг нимасини аяйди...

— Бизни таласа майлими?— Манасдан хафа бўлиб юқоридаги сўзлар йигитлар томонидан айтилди.

Манас Текесхоннинг жами халқини ёпасига Тўда довоғига ёндош сайхонликка тушлаб ётиғи билан тушунтирди.

— Ҳой халойиқ. Бошингизга мушкул иш тушди. Хонинглар ўз жонига қасд қилди. Қирғизларни Текесхон ва унинг югурдаклари доим хўрлаб келди. Хонликка кўниб

қолган халқ албатта қийналади. Шунинг учун ўзларинг хон сайлаб, байроғингизни ўзингиз кўтаринг.

Манаснинг сўзи элга ёқди. Оппоқ сочли, кўзлари ёниб турган оқсоқол:

— Ёш бўлсанг ҳам, кўпчиликка бош бўлишга арзийдиган йигит экансан. Сендай йигитлари бор халқ ўлмайди,— деб чол будпарасларга хос тарзда муножот қилди. Қалмоқлар қарияга тақлид қилиб сиғинишди.

Хонликка лойиқ топилиб бир қатор ботир, бойларнинг номи аталди. Аммо ҳеч кимиси мен бўламан, деб ботиниб чиқмади.

— Бир элдан битта хон чиқмагани, худо ургани,— деди Бақай.— Қари бўлса ҳам хон кўтаринглар.

Қорача деган саксон ёшли қарияни эл ўртага олди.

— Мен қаридим, қоридим. Ёшлардан бўлса яхши бўларди,— деб у атрофга жовдираб қаради.

Ақл чоллардан чиқади. Қалмоқлар қарини ўзгача ҳурмат-иззат қилади.

Қорача нима дейишини билмай турганида, тол чиққдай эгилган, эркакча уст-бош кийинган, қизил қош, тутма бош, ғоз бўйин, еган-ичгани томоғидан кўринган париваш бир қиз пайдо бўлди. Унинг исми жисмига яраша Сайқал экан. У отасига қараб:

— Ота, нима қиласиз? Ўз жонига қасд қилган Текеснинг тўнини аягандай нега тархашлик қиляпсиз? Кўпчиликнинг илтимосини рад қилиш яхши эмас.

Қорача қария, «болам, бўлмайди», деб ўрнига бориб ўтирмоқчи эди, лекин қандайдир мулоҳаза билан тўхтаб қолди.

— Ҳой одамлар!— деди чол,— мен сизларга хон топдим. Темирхоннинг кенжаси Тейиш хонликни уддалайди. Ўн саккиз ёшда. Уни хон қилиб сайланглар.

Қорачанинг фикри кўпчиликка маъқул тушди. Халойиқ Тейишни «хон» деб кўтариб буддага сиғинишди.

Хон Манас бунга рўйхуш бермади. Тейишни оқ кигизга ўтқазиб, хонлик қондасига кўра даврани айлантириб чиқишиб, олтин гардишли ой тасвири туширилган қалмоқларнинг байроғи кўтарилди.

Ойтала нашъу намоли кўркам ўлка. Темирхондан Тейишхонга мерос бўлиб ўтган қалъада унинг етти отаси кўрмаган тўй берилди. Қалмоқлар бу гал Олтойдан, Қангайдан, Манжурдаги турк уруғларидан вакилларни меҳмонга чорлашди. Қалмоқларнинг ота ўғиллари «Турк қавмидан нимамиз кам. Бурутлар бир неча марта тўй-ха-

шам ўтказди. Биз ҳам нимага қодир эканлигимизни бир намойиш қилайлик», деган ниятда зўр маросим қилишди.

Тейишхон қирғизларга улоқ чоптириб, совринга туялар қўйди. Курашда ғолиб чиққан паҳлавон йигитларга махсус совғалар, ҳадялар улашилди. Тўй қизигандан қизиб кетди. Саман йўрға от минган, сочларини турмаклаб олган ўн етти ёшли, қора мағиз қалмоқ қизи Сайқал майдонга чиқди.

— Сайқал, Сайқал!— деб қалмоқлар бақириб-чақирди,— сенга тенг келадиган одам зоти ҳали бу оламда туғилмаган.

Қиз бўлишига қарамай, суқсурдай от миниб, тўққиз қулоч найза ушлаб, ҳарбий уст-бош билан савлат тўкиб турибди. Қани энди у билан олишгани бирорта йигит чиқса?

Чошгоҳ бўлди, туш бўлди ва ниҳоят пешин бўлди. Афсус, Сайқал билан беллашгани одам чиқмади. Ажали етган у билан олишмаса, ўзга инсоннинг юраги дов бермайди. Текесхоннинг юртида Сайқалга бас келувчи киши топилмаганлиги ҳақида қирғизлар ҳам эшитган экан.

— Шунча эркакнинг ичидан ор-номусли бирорта йигит йўқми? Наҳотки хотиндан эркак қочадиган замон келган бўлса?— деб шанғиллади Сайқал.— Мен ғолибман! Совринни келтиринглар!

Сайқалнинг сўзларидан изтироб чеккан эр Манас хон эканлигини унутиб давранинг ўртасига чиқди.

— Оқсарғилини келтиринглар!— заҳархандалик билан деди Манас.— Минглаган йигитлар туриб, эркак зотини номуста ўлдирдинглар. Эркаклик хайф сизларга.

Манас қайта ёғувчи булутдай қаҳри қайнаб, қурол-яроғини сайлаб, бедовга қамчи уриб, Сайқалга рўбарў келди. Ботир Манас гавҳар кўзли, нордон сўзли, бодом қовоқ Сайқални яқинроқдан кўрганда, юрак-бағри ўртаниб, «қўққис ўлдириб қўймайин, эҳтиёт қилса арзийдиган, хотин қилиб олсам, ярашадиган қиз экан», деб найзани ўнг долига сал тегизиб қўйди.

Қизи тушмагур ғазаб отига миниб, ботирнинг найзасини қоқиб ташлаб, олтин эгарнинг қоши деб, нақ юракнинг боши деб Манаснинг кўкрагига найза урди.

Паҳлавон Манаснинг кўзидан олов сачраб, тулпори майишиб, отдан оғиб бориб ўзини ўнглаб олди. Сайқал қичқирган кўйи ўқдай учиб келиб иккинчи найзани урди. Найзанинг учи Манаснинг ўнг қўлтиғини йириб орқасидан чиқди. Таомилга кўра найзалар ташланди. Навбат от устида туриб олишувга етди. Ҳар икки томон номус учун

курашаётгани қеч кимга сир эмасди. Пайт пойлаб туриб Сайқал Манасни ўмровидан олганида ботир шошиб қолди.

«Хотин зотидан енгилиб масхара бўлмасам эди», деган гап хаёлидан ўтган алп Манас қақрлашиб, ойболтани кўтариб Сайқалга ҳамла қилди. Қиз қалқонни тўсиб, эр баҳодирнинг дамини кесди.

Сайқал хоним қоплон Манасни ўнг долидан ташмалаб отдан ағдариб юборишига сал қолди.

Оқболтанинг Чубоғи, қизиқ-ку деб буёғи, йўрғасини йўртдириб, «бу оғдаришмоқ эмаслигини уқдириб, Сайқал минган Сариқ гуноннинг бошига қамчи солди. Сайқалнинг оти ҳурккан чоғида Чубоқ Манасни елкасидан йўлаб қўйди.

Оқболта шитоб ўртага тушди:

— Баҳодирлар, тўхтанглар! Жанжал чиқиб кетади.

Унгача қалмоқларнинг Дўго деган ботири Оқболтага пўписа қилди.

— Қизталоқ бурут, битта қизга Манаснинг тенг келолмаганида сенга бало бормиди?

— Икки алп найза жангига тушган. Ўйинни бузма!— деди Чубоқ Дўгоннинг отини четга тортиб.

Қозоқлар тарафдан Ҳайдархон, қирғизлар томондан Бақай ўйиндан ўт чиқиб кетмаслиги учун орага холис кишиларни чақиритди.

Тейиш холис бўлди. Ўйин тўхтатилиб, қовлиққанлар эс-ҳушини йиғиб олди.

Манас ботир сайилган найзанинг учини этидан суғуриб олди. Ёнбошидан оқаётган қон артилиб, минг гиёҳдан тайёрланган ўржемин деган малҳам яранинг ўрнига сурилди. Қон тўхтаб, баҳодирнинг кўзи ярқ этиб очилди.

Аччиғи келганда рўпара келгани тавбасига таянтирган Манас юлқиниб, Оқсарғил тулпорини зир қўйиб, қайтадан майдонга чиқди. Унга жавобан чекинмаган эр бўлиб, хотиндан чиққан шер бўлиб, Сайқал қиз наъра тортиб етиб келди. Ёвни аяган ярадор, нега уни қутқариб қолдим? Ёки сулув қизнинг чиройи ақлимни олдим, деб Манас ўзини-ўзи койиди.

Икки дов қайта-қайта тўқнашди. Икки томондаги эл ҳаяжонда. Учинчи бор найза сайилганда қиз отнинг сағрисиغا ёпишиб қолди. Манас тулпорининг майишганига қарамай Сайқални йиқитди. Аёл зотидан чиққан қоплон-сифат паризод ҳолдан тойиб, жонҳолатда четга ўзини олиб қочди.

Манас оқсарғил отини қичаб, унинг орқасидан кетди.

Манас отасини далда қилиб олган Сайқални қувиб ёки ушлаб ололмай тулпорини ўйнатиб, «ботиринглар чиқсин!» деб қалмоқларни қисди-басга олди.

Тейиш билан Ҳайдархон қўл қовуштириб чимирилиб турган Манасга яқин келишди.

— Манас ботир, соврин сеники! Ўрдага кел!

Манаснинг баттар жаҳли чиқди.

— Совринни менга кераги йўқ. Аёл зотини енголмай, одамларнинг юзига қандай қарайман?

Манас ботир Бақайни, Тейишни, Ҳайдархонни олиб Қорачага боришди. Борса, Сайқал ҳарбий уст-бошини ечиб, турмакланган сочларини ёзиб, ярасига малҳам суриб ўтирибди. Анча ҳолдан кетган.

— Баҳодир, ғалаба сеники!— деб мезбонлар, уруғ бошлиқлари Манаснинг ҳузурига келишди.

Манаснинг бир жаҳли чиқса, ўзгага йўл бермайди, қовлиқиб қолса, ўй бермайди, ўжарлиги тутса, бош бермайди, газабига «ман-ман» деганлар дош бермайди.

— Сайқал билан орани очиқ қилмагунимча, майдондан чиқмайман. Номус учун курашаман. Қани, чиқсин!

Қорачабой топиб сўзлаган, ҳамиша яхшиликни кўзлаган киши экан.

— Баҳодирга эп бўлса, камина айтар гап бўлса, Сайқалнинг тулпорини эр Манасга совга қилайлик.

Сайқалнинг отини етаклаб келиб бир донишманд қалмоқ сўзга тутинди.

— Ботир Манас! Эр бўлсанг, кечиримли бўл! Отимиз сенга тортиқ. Бошимиз ҳам ўзингга совга. Соврин сеники! Номус сеники! Жаҳлингни бизга қолдир.

Бу гаплардан кейин Манас инсофга келди. Қамчисини ташлаб сўзга чоғланди:

— Айтганларингга кўндим. Совга учун раҳмат. Тортиқ улуғларга муносиб, уни Қорачабойга илиндим! Меники эди, энди сизларники бўлди.

— Оббо, Манас-эй, болади. Мўлжалга урди,— деб ўтирганлар қийқирди.

— Барака топ! Ўзингдан кўпай!— Қорача қария шундай деб алқаб Сариқ саманни тизгинидан ушлади.

Ўша воқеадан сўнг Сайқал қиз Манаснинг кўзига кўринмади. Гоҳо Манаснинг ёдига тушиб қолса, ич-ичидан қизга қойил қолиб, «Тангри буюрса, қайлиқ қилиб оладиган хилидан экан», деб нари-бери ўтганда Қорачабойнинг

ўтовига кўз югуртирадиган, тўй-тўркинларда қизларнинг орасидан Сайқални ғойибона излайдиган бўлиб қолди.

Тўйнинг охирида чопқир отларнинг пойгаси бўлди. Маррага Манаснинг Оққуласи биринчи бўлиб стиб келди. Манас Оққулага тегишли бўлган совринни тўрт уруг элатга бўлиб берди.

Олти кунлик тўй тугаб, меҳмонлар тегишли совга-саломларини олиб овулларига қайтди. Манаснинг йигитлари ҳам Оролга келиб ўз ишлари билан банд бўлди, тўйнинг чарчоғини чиқаришди.

* * *

Қорақўл деган ажойиб воҳани Ўрғохон бошқаради. Турк қавми билан у баъзан тўқнашиб турар эди. Бу сафар унга чопар нохуш хабар келтирди. «Олтойлик ўша ўғри бурутлар энди бош кўтариб, ерини, элини кўпайтириш ҳаракатига тушибди. Мангул, уйғур, тирговутларни селдай қоплаб Бежинга қўшин тортиб келаётган эмиш. Қалмоқлар, бурутларнинг йўлини тўсинглар. Тайёргарлик кўринглар».

Ўрғохон қалъада дўл қоқтирди. Чор томонга хабарчилар йўллади. Сардорларига хат ёздириб, уруш тадоригини бошлаб юборди.

— Бурутларнинг бизчалик лашкари йўқ. Ортиқча тайёргарлик кўриш шарт эмас. Шулар билан масалани бир ёқлиқ қиламиз.

Ўрғохоннинг одамлари чегарага яқин жойга бориб ғазотга ҳозир у нозир бўлиб туришди. Олисдан турнақатор бўлиб Манаснинг йигитлари кўринди. Ёвлашган ҳар икки томон юзма-юз туриб қолди. Томонларнинг баҳодирлари куч синашадиган махсус жойга Ўрғохон тарафдан Атан деган полвон чиқди. Икки кўзи елкада, боши қападай, елкаси телпадай, икки қоши қора итдай, йўғонлиги уч қулоч. Кун сайин юз полвонни боғлаб олиб бир зарб билан кўтаргувчи девнинг ўзи эди.

— Атаним, олишсанг, бурутларнинг Манас деган паҳлавонига кучинг етади. Фақат сенга ишонаман. Ўшани тинчитиб берсанг бўлади.

— Бурут деган ким бўпти? Ернинг устида менга тенг келадиган полвон бормикин? Манаснинг додини бераман!— деб Атан ботир қалқонни ушлаб, темир совут кийиб нор туядай маст бўлиб, Манасга қасд бўлиб, отни чопиб майдонга тушди.

Ўрғохоннинг аскарлари икки гуруҳга бўлиниб Атаннинг ҳурмати учун олқишлар айтиб турган кезде уларнинг орасидан кўримсизгина, ҳурпайган чол сурилиб чиқиб Атан полвоннинг йўлини тўсди.

— Ия, мана бу қумурсқами ёки одамми? Ё оёққа чалиниб нобуд бўладиган жонзотми? Ўралашмай йўлдан қоч!— деб отини жиловлаётган чолни Атан сўкиб юборди.

Ҳалиги чол ғижиниб Атанга йўл бермади. Ўшанда Атан ўзини босолмай, қувватимни халойиқ кўриб қўйсин, деб чолни ердан даст кўтариб олмоқчи бўлди.

Атаннинг минган оти Донқара пишқириб ҳуркиб, чолнинг ёнига асло йўламади. Атан отини қамчилаб, қийинқистовга олиб, чолга етди ва долидан ушлади.

Чол аскарларнинг кўз ўнгида Атанга қиёмат-қойимни кўрсатди. Полвонни белидан маҳкам ушлаб, отдан сидириб олиб ерга чалпак қилиб урди. Сўнгра тиззасида ниқтаб туриб Атаннинг бошини қуврайдай юлиб олди. Чол хотиржам, маролдай депсиниб турган Донқарага миниб қирғизлар томонга қараб кетди.

Қалмоқлар бояги чол одамми ёки жинми, нима эканлигини билолмай оғзини очган кўйи қолаверди.

— Қўйиш полвон яшасин! Қалмоққа кўргиликни кўрсатдинг!— деб Манаснинг лашкарлари чолга шарафлар айтди.

Бояги чол қирғизларнинг Қўйиш исмли бозунгари бўлиб, сеҳргарлик сирларидан воқиф экан. У қалмоқларнинг ичига суқулиб кириб, Атан полвонни қандай усул билан мағлуб қилиш сирларини ўрганиб, найранг билан уни енгган чоғи экан.

Эс-ҳушини йиғиштириб олган қалмоқлар Ўрғохон билан кенгашиб бир йўла ҳужумга ўтди. Тўс-тўполон бошланди. Қалқонлар жаранглаб, қон ширқираб оқди. Қилич ва найзалар садосидан қулоқлар батанг бўлди.

Манас Ўрғохонни найзага илиб иргитди. Тугбардор нобуд бўлиб, хонсиз қолган қалмоқларнинг аскарлари тум-тарақай қочди.

Эр Манас ва унинг йигитлари қочганларнинг орқасидан қувмади. Манаснинг кўнгли хуфтон. Сабаби, анча аскарлари шаҳид кетди. У одатда жанг бўлган майдонни кўришни ёқтирмасди. Бу сафар оғаси Бақайни эрчитиб дала-тузни ошиқмай кўздан кечирди.

Тасманинг қовжираган сўнгсиз майдони жаладан кейин улоқ чопилиб талқони чиқиб кетган ангизни эслатади. От-

ларнинг туёқ излари қонли кўлмакчаларга айланган. Нишабликдан қон аралаш бўтана сув оқаётир. Шаҳид ўлганларнинг саноғи йўқ. Ҳар икки томон катта талафот кўрганлиги сир эмасди. Тўзон пардасида қуёш кўринмайди, отсиз эгар-жабдуқ, чалажон уловлар, синган найзалар, қинсиз қилич, ойболта ва қалқонлар, ёрдамга интиқ ярадорларнинг оҳу ноласидан юрагинг орқанга тортиб кетади. Манас бу қиёмат-қойимни оралаб бораётиб, ўзини бир қадар қартайиб кетгандай ҳис қилди. Бу музофотдан бош олиб кетгиси келди. Душманни қириш ҳақиқий қаҳрамонлик деб беҳуда ўйлаб юрганлигини энди тушуниб етди.

Манас етаклаган отини ўз қолига ташлаб, Бақайга яқинлашиб, бошини оғасининг елкасига қўйиб, тўлиқиб-тошиб йиғлаб юборди.

— Оғажоним! Бу қирғинлардан қачон қутуламиз?— Ҳеч қачон бундай аҳволга тушмаган Манас ҳирқираб, юрак-бағри зирқираб илтижо билан боқди.

Бундай жангу жадални кўравериб кўзи пишиб, дийдаси қотиб кетган одамдай Бақай ўзини йўқотмай, босиқ бир қолатда Манасга сўз қотди:

— Ботир Манасим, элинг азоб-уқубатдан тамом қутулганда, барча душманларинг бир йўла маҳв этилганда газотдан қориж бўласан.

Юзига биров муздай сув пурккандай Манас ҳушёр тортиди.

Бақай сўзини давом эттирди:

— Ғалаба душманларни қириш дегани эмас. Элни озодликка чиқариш ҳақиқий марднинг иши. Тангрим бу шарафли ишни сенинг пешонангга битиб қўйган. Қачонки, сен элу элатингни боболаримизнинг киндик қони тўкилган юртга қайта олиб борсанг, чинакам баҳодирлик бурчингни бажарган бўласан. Паҳлавонлар юртини найзанинг учи, қиличнинг дами билан кенгайтириб боради. Халқнинг ғам-ташвишларини ўз елкасида кўтарган одам ҳақиқий инсондир.

★ ★ ★

Эртасига хон Манас урушда куни битган ботирларни қурол-яроғи, эгар-жабдуғи билан бир жойга дафн эттириб, қар бирига биттадан тош ўрнатган эди, росмана тоғ ўсиб чиққандай бўлди.

Жирғалангни буйида Жилисудан қуйида йигитлар кучга тўлсин, отлар сергиб бақувват бўлсин, деб уч кун, уч тун дам берилди. Ярадорларнинг ярасига малҳам тортилди.

Осмонда ярми кемтик ой қалқиган пайтда, Чўлпон юлдуз балқиган мақалда, тонг қизариб отганда Манаснинг ўрдасига Ўрғохоннинг хотини париваш Санамгул қирғизча лачакни қўндириб, икки боласини эрчитиб, ўнта бўз отни етаклатиб, аравага қимматбақо матоларни ортиб тилмоч Раҳмон билан кириб келди.

Тўнгич ўғли Қоратойнинг етагида, Раҳмоннинг ўғли сафнинг этагида ашула ва куй билан ўрдани завқ-шавққа тўлдирди.

Гўзалларнинг гўзали Санамгул Манаснинг ҳузурида қуллуқ қилиб, бор гапини айтди:

— Бу дардисар дунёда қора билан оқ, тун билан кун, ёмонлик билан яхшилик ҳамиша ёнма-ён юради... Тўғри, куёвим шаҳид бўлди. Ўрнига ўғлим тахтга ўтиради. Одамларнинг қадри-қимматини яхши билган қутли, поёнли хон экансиз. Мен бахти қарони ўлдирмоқ истасангиз, бошимни эгиб остонангизга ўз оёғим билан келдим. Агарда валломатлик қилмоқчи бўлсангиз, мана бу тирноқдай икки фарзандимнинг бир қошиқ қонидан кечинг, эр Манас.

Манас одоб билан гапнинг индаллосини айтган Санамгулдан миннатдор бўлди.

— Аёл зоти хоннинг олдига ўз иззати билан келса, кечирмаклик раводир, хон ойим. Қўш фарзандингиз Сизга мадаккор бўлсин! Шаҳрингизда тинчлик, омонлик бўлади. Уни бошқариш Сизга тан.

Раҳмоннинг ўғли Манаснинг шон-шуҳратини, Санамгулга кўрсатган мурувватини мадҳ этиб, созга жўровоз бўлди. Манас унинг қўшиқларини ёқтириб қолди.

— Хон ойимга малол келмаса, шу бола бизга эрта-кеч хизмат қилиб, кўнглимиздаги губорларни аритса,— деб гап қистирди Манас.

— Сиз айтгандай бўлади, баҳодир!— дея Санамгул меҳри қониб, икки бети лоладай ёниб, шаҳристонга қайтиш учун узр-маъзур сўраб, лачагини қирғиз хонимларидай ўраб йўлга тушди. Ўрдага қайтиб бориб ўғли Қоратойни беклик даражасига кўтариб тож кийгизди.

Тилмоч Раҳмоннинг қўшиқчи ўғли Ирчи йигит номини олиб, қирқ жўранинг қаторида эр Манасга холис хизматда бўлди.

Ўпол тоғнинг ўзида, ўттиз сувнинг шундоққина кўзида қалъалардан ташкил топган шаҳарни Охун қирқ беш йилдан бери бошқариб келарди. Тўққиз йўлнинг айрилишида, сўқмоқларга қайрилишида ўрин топган бу ерга олисдан келган карвонлар савдо-сотиқ ишларини хотиржам бажаришар, шаҳар эса кун сайин гуллаб, яшнаб борарди. Охунбешим қалмоқ ва хитойларнинг ичида анча эътиборли эди. Текесхон билан Ўрдахоннинг еган-ичгани бир, аскарлари бир, ўриш-арқоқ яшарди.

Кунларнинг бирида Манас Текесхондан сўнг Ўролхон жим турмайди деган ўй-санода Охунхон томонга тил билган, йўл кўрган одамларидан юбориб, сир-асрорини ўрганди. Охунбешим бундан олти кун аввал йўлга яқин жойларга пистирмалар қўйиб, қўшимча аскар тўплади. Ўз навбатида қалмоқ билан хитойлардан кўмак сўраб, мактуб ёзиб, муҳрлатиб чопар юборди.

Қийди чол тушмагур бундан тўрт ой олдин Текесхонга шундай деган экан:

— Бурутларнинг қаҳри қаттиқ. Эсенхондан ёрдам олиб эртароқ ғазотни бошлайлик.

— Ўз аскаримиз билан бурутларни бир ёқлик қиламиз,— деди Текесхон гижиниб.

Охунхон бола-чақаларни, чол ва кампирларни шаҳардан ташқарига, қалъадан той чопгулик олисга жойлаштириб, қирғизларнинг ҳужумини кутяпти. Мўйлаблари тўриқ айғирнинг ёлидай, тўшига қалқон қоплатган, бошида дубулға, бир қўлида совут, иккинчисида найза тутган белдор йигитлар чегарада қозиру нозир.

Манас уддабурон қирқ йигитини, сардорларини тўплаб маслаҳатлашди.

— Текесхон, Ўрдахонларни бизга қарши қайраб турувчи Охунхон Чуй воҳасидан олтойликларни қувиб, ерини эгаллаб олди. Биз ўша жойни қайтариб олишимиз керак.

Олти йигити янги маълумотлар билан қайтгач, Манас қўл остидагиларга қуйидагича топшириқ берди:

— Мингбоши, туман етакчилари, ўз одамларинг билан турли йўллар орқали жанг майдонига ўтинлар. Бир тарафдан борсак, кўп нобуд бўлишимиз мумкин. Ҳар бир гуруҳга Кўкча, Урбу бошлиқ қилиб тайинланди.

Манас душманларнинг сира хаёлига келмайдиган йўл, довон, жилғалар орқали Охунхоннинг шаҳрига яқинлашди.

Қарши томон ҳам бу тўқнашувга пухта ҳозирлик кўрган эди.

Жангу жадал эр сойиш найзабозлик билан бошланиб, бир талай йигитларнинг умри хазон бўлди. Эр Манас қалмоқ ботири Тулус билан юзма-юз олишди. Тулус қуруқ шовқин-суронни хуш кўрадиган хилидан экан.

— Шеринг эмас, Тангринг келсин, бурут! Боболарнинг ўчини оламан, бошингга ғавғо соламан. Тез ортингга қайтмасанг, васиятинг айтмасанг, ҳолингга вой!— деб наъра тортди.

— Худо жазойингни бергур Тулус ҳақида эшитганман. Уста найзабоз, дейишади. Бунга Манасдан бошқаси бардош беролмайди,— деди Бақай Оқболта билан кенгашиб.

— Бақодир, бунга ўзинг бас келасан,— деди Оқболта.— Сайқал қиз билан олишув эсингдан чиқмагандир, Манас ўғлим. Қариянинг кўнглидан: «Хонликда юриб, қахрамонликни унутмасин, пишсин», деган ўй ўтди.

Тулус темир тўрдан нимча кийган, қалқонга мос кўк сопли найза билан хўкизнинг белидай ёйни тутган ҳолда, ўнг елкасига садоқни осиб, йўлбарсдай шахд билан отини кезлади.

Манас Оққулада лўкиллаб, ганимлари пўкиллаб, узангиси зинқираб, белида қилич шинқираб, оппоқ шунқор париллаб, ботир девдай ариллаб майдонга тушди.

— Манас деган сенмисан, каминага тенгмисан! Ажалинг қўлимда, қани қоч йўлимдан! Бошингни сапчадай узмасам, терингга сомонлар тикмасам, Тулус деган отимни бошқа қўяман,— дея қалмоқнинг бақодир ваҳима билан Манасга гурзи солди.

Эпли эр Манас Тулуснинг гурзисини қалқон билан тўсди. Жаҳли бурнининг учида турган Манас очалвасти яроғи билан ўнг қўлини бирийўла чопиб ташлади. Айёр рақиб фурсатни қўлдан бермай қочмоқчи бўлганида ойболтани иргитиб асфаласофилинга жўнатди.

Бу ҳолатдан ғазаби жўшган қалмоқ билан хитойнинг ўн икки полвони айюҳаннос солиб Манасга ёпирилди. Томонлар қараб турармиди. Икки кун қирғин бўлди. Манаснинг йигитлари Охунхоннинг лашкарини тумандай тўздириб юборди.

Енгилганига кўзи етган Охунхон аскарларини, ўрдасини ташлаб қочди. Манглайида оппоқ холи бор, қамишдек қулоғида шами бор, қуюндай учқур жонивор Оққула Охунхон минган отни хаш-паш дегунча қувиб ет-

ди. Манас эпчиллик билан орқасидан найза санчди. Ортдан дума-дум келган қирқ йигитнинг бири Охунхоннинг бошини қилич билан шарт чопиб, найзанинг учига илиб, саросимада қолган жангчиларнинг олдига иргитди.

— Бурутлар билан олишаман деган ёвнинг ақволи мана шундай бўлади.

Охунхоннинг лашкари бирийўла таслим бўлди.

— Асосий душманимиз Охунхон эди. Ғалаба бизники. Қолганларга тегманглар,— деб Манас фармойиш бериб, шаҳарга йигитларини киргизмади, хоннинг мол-мулки даҳлсиз қолди.

Манаснинг ўчакишган душмани Алоке эди.

— Гўрингда илон қўпгур, Алоке! Омон бўлсам, учрашиб қолармиз. Худога айтганим бор. Боболаримнинг ўчини оларман. Олой, Андижон томонларга йўлимиз тушар. Бошингга итнинг кунини соларман.

Олтойнинг дала-тузи зафар шавқи билан тўлиб-тошди. Карнай-сурнайлар овозига тоғлар акс-садо қайтарди. Бу ботир Манас овулга ғалаба нашидаси билан қайтаётганлигининг шон-шавкати эди.

* * *

Эр Манас аини чошгоқ мақалида оқ ўтовдан тепароқда дўнгликда чордона қуриб донишманд Оқболта билан гурунглашиб ўтирибди.

— Кўрар кўзим, айтар сўзим, Оқболта бобо. Олатоққа кўчайлик деган гапингизда жон бор. Бироқ, у ёқдаги аҳволни билмай туриб, қандай қилиб кўчиб борамиз. Шунча элу халқнинг ташвиши елкамизда бўлса...

— Ўғлим Манас,— деди Оқболта соқолини силаб,— тўғри, у ёқдаги ватандошларимизнинг ўлик-тиригидан хабаримиз йўқ. Агар рози бўлсанг, мен Олатоққа бориб элни кўриб, йўлни билиб қайтсам.

— Йўл олис, аҳвол оғир. Толиқиб қоласиз. Ёшингиз бир жойга бориб қолган бўлса?! Мен борганим маъкул. Қалмоқ билан олишиб юрмай, боболарнинг юртини ўзим бориб кўриб келай, отахон.

Оқболта Манаснинг гапига кўнди.

— Олатоққа борар бўлсанг, элга кўнгил ёрар бўлсанг, уламодан уладик, билганлардан сўрадик. Қатагонда донишманд хон Қўшай бор. Қирғизлардан пир тутса арзий-

диган шери ўша. Алокега бўйин этмай, қирғизларнинг бошини бириктирган ўша. Қўшайга учраб, унинг ўнгитларини эшит. Унга ниятимизни айт. Олтой қирғизларга она ер, хитойлар эса бизга эл бўлмайди.

— Ёнимга йигитлардан олсам, қалмоқлар ҳид олиб юрмасин. Сардорликни Қутлибийга топширай. Элу юрт омон бўлса, тезда қайтаман. Кейин ота-боболаримизнинг киндик қони томган юртга кетамиз,— дея ботир Манас ўзини сафарга чоғлади, белини маҳкам боғлади.

Олтойнинг фараҳбахш тонгида, саҳаркез қушлар билан бирга, оқ булутлар кузатувида эр Манас Олатоғни кўзлаб, Чўлпон юлдуз унга йўл кўрсатувчи бўлиб, хуфёна сўқмоқлар орқали жўнади.

Бўктаргидаги гулозиқ Манасга мадад-бел бўлиб, Олатоғнинг дардида юраги симоб-сел бўлиб, алп баҳодир йўл юрса ҳам мўл юриб, нечан дарё, чўл юриб, арғумоқ бўйини толдириб, ташналигин қондириб, бетеге-шувоғи қўймучга етгудай, мароли қўйдан ўтгудай қутли, файзли Қарқирага етиб келди. Қарқирада нафас ростлагач, улуг тоғларнинг ўртасида жойлашган кўз ёшидай покиза, минг булоқни бирлаштирган Иссиқкўлга дуч келди.

Манас ботир отдан тушиб, Иссиқкўлга тўйиб-тўйиб боқиб, соҳилида чўккалаб ерни ўпиб, тавоб қилди, шукроналар келтирди.

— Эй Тангрим! Боболар юртини кўрганимдан бир умр миннатдорман. Табаррук Олатоғим, менга қувват бер! Иссиқкўлим, тозалик ато эт! Элу юрт, элатимнинг бошини ўз юртимда бириктирай. Илоё, йигитлик бурчимни адо этишда Оллоқ ўзи мададкор бўлсин!

Манас мовий кўлнинг муздай сувида бет-қўлини ювиб, чаппор уриб сузиб юрган балиқларга, чағалайларга қайта-қайта боқиб, қувонч ёшлари селоб бўлди.

— Она юртимнинг гўзал маликаси ёлғиз ўзинг экансан, Иссиқкўл! Менимча, бундай сахий кўл дунёда яккаю ягона бўлса керак.

Манаснинг вужуди балқиб, ўз наздида Иссиқкўлнинг чўртанидай қалқиб, еру осмоннинг ўртасида, булутларга ёндош парвоз қилиб юрган қушдай тириклик оламига сингиб кетди.

— Аттанг! Қўш соҳилнинг атрофи бир оз торлигини ҳисобга олмаса, Иссиқкўл қирғизнинг бахтига битган жа-

воҳир экан.— Шундай жой қалмоқларнинг оёғи остида хокисор бўлиб ётганидан Манаснинг бағри эзилди. Оқболтанинг насиҳатлари ёдига тушиб, ўзини қўлга олиб Қўшай оқсоқолни изламоқ ниятида отга миниб ўру қирларни ортда қолдириб, тулпорининг қанотида елиб борарди.

Зукко қария Қўшай кексаликка бўйин эгмади. Суяги бақувватми ёки насл-насаби тозами, ҳарқалай ҳамон йитилардек бардам. Серғайрат, холис, сўзи билан иши бир, субутли инсон. Унинг тенг-тўшлари отга минолмай, белини ололмай, шилпиқ кўзини артолмай хурган итни, мўраган молни, отлиқ ёш-ялангни деразадан кузатиб, келин-кертикнинг қўлига қараб алжиб қолгани сир эмас...

Қўшайхоннинг кўксига тушган соқоли ўзига хос кўрк бағишлайди. Олтин тўқали пўта билан белини маҳкам боғлаб олган. Кўзи бургутнинг нигоҳидай ёниб турибди. Ақли тийрак, салмоқ билан гапиради. Юртдошлари уни «Қўшайхон», «Қўшай ота», «Хон бобо» дейишиб, хурматини жойига қўйишади.

Қўшайхон ўчоқдаги оловдан кўзини узмай, ажабтовур хаёллар оғушида ён чўнтагидан қаришқирнинг ошиғини олиб, айиқнинг териси устига пилдиратиб иргитди. Ошиқ кутилмаганда олчи туриб қолди. Оқсоқолнинг чехрасига илиқ табассум югурди. Бунга ўз одатига кўра, яхшиликнинг нишонаси деб йўйди. Манаснинг келишини авлиё Қўшай билган эди.

Отбошининг Чоштепасида топдан баланд қўрғон урдириб, ўзига хос қалъа тиклаган Қўшайхон Еттиўзандаги қирғизларни амал-тақал билан бошини бирлаштириб, эл қаторига қўшган уддабурон, тадбиркор қария кўрган тушини бойвуччасига айтиш ниятида оловга ўтин ташлади. Қўшайхоннинг кампири ҳам анов-манов фолбин, отинчаларни бир чўқишда қочирадиган хилидан эди. Қўшай оқсоқол оғиз жуфтлади:

— Тушимда ханжаримни кун чиқар тарафга қараб бир силтасам, қора тоғ тенг иккига бўлинди. Бу нима деган гап бўлди? Оёғида олтин боғичи бор бургут қўлимдаймиш. Чор тарафга тўрт бора айлантриб учирибман. Атрофимда одам зоти йўқ. Арслонни елкасидан олди. Жамики махлуққа қирон келтирди. Қанотлари соясидан кўплаб элу халқ паноҳ топди. Буёғи нима деган сўз бўлди? Шу тушимнинг таъбирини айтиб бер, бойвучча.

Кампир Қўшайхоннинг тушини чолнинг белига қойиллатиб чигиб қўйди:

— Бегим, шамширинг кестан томон кун чиқар тараф ёнгани — Олтойга қайдалиб кетган Жақипнинг ёлғиз ўғли Манаснинг боболар маконига келиши. Мадад бўлиб сўзингга, қамчи бўлиб ўзингга ботир Қўшай бобом деб жаҳонга жар солиб, хонликка кўтаради. Сор бургутни солганинг бу Манаснинг ўзидир. Очилган этакларимиз ёпилиб, узилгани уланиб, ўчган ўт янгидан оловланиб, ўлган жонинг қайтадан тирилар экан.

Бойвуччанинг гапи тугамай туриб, Қутунай деган чопар Қўшайга хушхабар келтирди.

— Қўшайхон ҳазратим, инсон зотидан бир алп кўрдим, мендай бандан мўмин зап кўрдим. Девадай келбати, қоядай савлати бор. Қора чипор қоплондай, ўлжасига чоғланган арслондай бир паҳлавон келаётир.

Бу хабарни эшитган Қўшайхон ўзини қўйгани жой тополмай қолди:

— Хизир қўллагани, яратганининг ўзи йўллагани шу бўлса керак. Яхшининг ёрғи туёғи Олатоққа сафар тортган экан, бу хайрли ишнинг аломати.— У аял-тапил отга минди.

Қўшайхон қўлини пешонасига қўйиб, қўш адир тарафга кўз югуртирди. Қараса, йўлда Чипор тўриқ тулпор минган, ўқ ўтмас тўр нимча кийган девқомат бир азамат унга пешкаш отини тезлаяпти. Қария қадим синчилардек, унинг бошидан оёғигача кузатиб қараса, таърифи тилларда дoston бўлган шер Манаснинг ўзи экан.

— Эй худойим! Анқаганимиз қам, чанқаганимиз ҳам энди билинмайди. Излаганимиз топилди, демак оғир кунлар барҳам еди, ёпилди,— деб Қўшайхон йиғлаб юборди.

Шер Манас тулпорига қамчи босди.

Қўшайхон қадим урфга кўра ўзига монанд кийиниб, узангини тепиниб, кўксини қалқон қилиб, Манасга пешвоз бўлди:

— Ассалом алайкум, Жақипбойнинг ёлғизи, Манас болам, бормисан! Чинордан қолган ниҳолим, боболардан меросхўр асалим-болим. Эсон-омон келдингми?

Эр Қўшай полапонни қанотлари остига олган қўшдай Манасни қучоқлаб, тўйиб-тўйиб искар экан, қувонч ёшларини артиб улгурмасди.

Шунда Манас ботир ҳаяжонини яширолмади:

— Қўшай бобом, қариям, зукко, топқир авлиём. Сунчиғим — падарим, доно осмон қадарим. Сафарга чиқсам, оқ йўлим, жангда таянчим — қўлим, Қўшай бобо, соғмисиз?..

Баҳодир Манас Қўшайхоннинг ўрдасига етиб келганда тумонат одам азиз меҳмонни ўзига хос йўриқ-йўсин билан кутиб олишди. Қўшайхон Манаснинг ҳурмати учун ой шаклига ишора қилиб, бия билан мугузли мол сўйдирди. Оқсоқолнинг ўрдасида катта тўй берилди.

Қўшайхон билан Манас ботир тонгта қадар мижжа қоқмай, айтарга сўз топмай, дил-дилдан ҳасратлашиб олишди.

Қўшайхон Олтойдаги қирғизларнинг турмушидан хабардор бўлгач, гоҳо чери ёзилиб, баъзан лаб-лунжи осилиб, қувончдан кўзи ўйнаб, гоҳида жаҳли қайнаб., Тангрига шукроналар келтириб ўтирди.

Сукбатнинг жиловини Қўшай оқсоқол ўз қўлига олди:

— Болагинам, Манас! Манзил-маконим Мадийннинг чўлида, авлиё ўтган ерида Баҳовуддин деган мазораттоҳда туғилганман. Бобонг Нўғайхон ўлганда, қалмоқ билан хитойлар қирғизни қириб бўлганда, ўзимни ғазотга чоғлаб, жонимни қанжиғага боғлаб душманларга қутқу солдим. Қирқ нафар йигитим шаҳид кетди. Етмиш еримдан яраландим. Тоғдан бошпана топиб Чоштепани макон қилдик. Тентаб юрганларнинг бошини қовуштириб, элни тоблаб қуш қилдим, кам-кўстини бут қилдим, ризқ-рўзини қут қилдим. Туғишганим оз бўлса-да, белим бардам.

Қатагонлик Қўшайхон пайгамбарсифат қария авлиёдек сўз айтар:

— Элу элатимиз бир-биридан безиб юрган бир пайтда худойим сендай қиронни бизга берганига минг шукр.

Доноларнинг доноси, юксак эътиқод эгаси Қўшай бобо яна гапни-гапга улади:

— Болам, Олтойдан қачон келасизлар? Фалакнинг гардиши билан она юртдан олисда яшаётганларни Олатоққа қайтарिश ҳақида ўйлашимиз керак.

Манас Қўшайхонга юзланиб суҳбатни давом эттирди.

— Сизни кўриб бошим осмонга етди. Боболар юрти Қарқира, Иссиққўл кўзимга нур, белимга қувват бағишлади. Чўққилари осмонни ўпган Тангри тоғ элимизнинг пушти-паноҳи экан. Қалмоқ билан хитойга басма-бас келиб, номусори учун курашаётган элатим хуморимни босиб, соғинчимни тарқатди. Қўшай бобо, Олтойда бир ҳовуч юртдошларимиз

бор. Хитой мўр-малахдек, қирғиз эса саноқли. Сон-саноқсиз хитойларга ёлғиз ўзим қўл солдим. Уларнинг бизда ўчи бор. Шунинг учун ортга тезроқ қайтишим керак.

Бу гапни эшитган Қўшай бобонинг кўнгли алағда, сўзи палағда бўлиб, бағри читдай сўкилиб, кўздан ёши тўкилиб, ўзини сўздан тиёлмади:

— Арслоним Манас, гапимни уқ! Олатоғни, Текес, Олай, Еттисув томонларни қайтиб келгач, хотиржам кўрарсан. Хитойлик газзоблар, илоҳим, Олтойдаги туққан-тутинганларимизни безовта қилмай туриб, тезроқ орқага қайтинглар. Улмасам, ортингдан борарман, майсалар ширага тўлганда, тулпор қора тил бўлганда ўзим кутиб оларман. Бўтам, сендан яшириб нетай, садаганг кетай, айғоқчиларнинг сўзига қараганда хитой Эсенхон қирғизларни кунпаякун қилиш учун ҳозирлик кўраётган эмиш... Болам, тезроқ йўлга туш. Шошылмасанг, доғда қолишимиз мумкин.

— Қўшай бобо! Тилагинг йўлдошим бўлсин. Айтганларинг ёвга найза бўлиб санчилсин,— дея эр Манас яратганга сизгинди.

Синчиликда ном қозонган Қўшайхон оти улуг, зоти кутлуг, Манасга зимдан тикилиб сифатларига қиёс тополмай турган чоғи:

*Олтин билан кумушнинг
Ширасидан битгандай,
Осмон билан заминнинг
Тийрасидан битгандай,
Офтоб билан оймомонинг
Нақд ўзидан битгандай,
Кароматли қаро ер
Киндизидан тутгандай,
Ой чўмилган дарёнинг
Тўлқинидан битгандай,
Қўқда сузган булутнинг
Салқинидан битгандай,
Осмондаги қуёшнинг
Ёрқинидан битгандай.*

«Эр Манасга даво йўқ экан. Суқи ёмоннинг кўзи, тили ёмоннинг қарғиш сўзи тегмайдиган шер экан». Қўшайхон ўзига таскин берди.

— Йўлингдан қора махлуқ ўтмасин, ортингдан душман тушмасин!— деб Қўшай бобо ирим қилиб, Манасга оқ йўл тилаб, еру осмонга сизгиниб, тангрига илтижо қилди.

— Аввалги изингни қайтишда босма, сувини кечма, улуғ тоғлардан учиб ўт,— дейишиб бахши ва фолбинлар давра куриб, дўл қоқиб, рақсга тушиб, ҳамду сано айтишди.

Баҳодир Манас боболарнинг юртини яна бир карра та-воф қилиб, ерни ўпиб, маънавий қувват олиб, шифобахш гиёҳларидан бир ҳовуч тупроққа қўшиб, белига чигиб боғлади. Кейин Қўшайхон билан хайрлашиб, Олтойга қараб йўл олди.

Забардаст полвонлардек чалқанчасига чўзилиб ётган Олатоғнинг қиличдек кескир қоялари Манасни кузатиб қолишди.

Хитой хони Эсенхоннинг олтин саройи, ранго-ранг қандилли миноралари чироқ ва шамларнинг нуридан мунаввар бўлиб, дўл, дўмбиралар чалинганида, шаҳардан шаҳарга хабар кетди, куялик масофага фармонлар етди. Хоннинг навкарлари, аскар бошлиқлари, улуғлари, қўйингки, барча шотирлари хоннинг саройига ранг-қути ўчиб, шошилинч тўпланишди.

Эсенхон газаб отига миниб амри фармойишини айтди:

— Бу қизиталоқ ёввойи, қочоқ бурутларга бир неча марта паҳлавонларни, дов йигитларни, айгоқчиларни юбордик. Аммо уларнинг бирортаси ҳам ўлжа билан қайтмади. Яқинда жосусларимиз бурутларнинг якто ботири Манас Олатоққа кўчиб кетиш ниятида она юртини кўриб келиш учун ўша ёққа кетганлиги тўғрисида маълумот келтиришди. Вақти-соати етди, бурутларни қириб келинглар. Менинг фармоним шу. Эли чопиб юборилса, Манаснинг томири зил кетади, ёлғиз дарахт чинор бўлмайди. Туман боши Жўлай баҳодирга жангда ўқ ўтмайдиган тўн кийгизаман. Аскар бошлиқлари қилиб Манжу билан Несқоранн тайинлайман. Тадбиркор Қоражўй ҳарбий маслаҳатчи. Азаматларим, бурутлар билан курашиб, ўчимизни олинглар. Мағлуб бўлсангиз, Буюк Қалъага қайтмай, тентиб кетинглар. Бу қатъий буйруғим.

Ёруғ оламини ваҳимага солгувчи Жўлай ботир хонга етти букилиб таъзим қилди. У бир ўтиришда етти ботмон бугдойни пок-покиза туширадиган девсифат одам экан:

— Улуғ осмон остидаги тенги йўқ, раҳмдил ва марҳамати кенг Эсенхон! Сизнинг ҳузурингизга бурутлар-

ни бир ёқлик қилиб қайтамыз. Манаснинг бошини олиб келмасак, унда бизни марҳумлар қаторига киритасиз,— деб қасамёд қилди.

Мовий рангли, олтин жиякли, ҳар бири муштумдай келадиган гавҳар тугмали уст-бош кийган, қирғийдай учқур от минган, чўян бош қалмоқларнинг хон Жўлайи оғзидан тутун бурқиратиб, кўзидан олов сирқиратиб урушга жўнади. Тепа сочи тик турган, ҳар мақомда дик турган, ранг-боши сомондай, нафси бузуқ қобондай, қоши ўт кетган тўқайдай, жағи йилқичи кийган чўқайдай, ўзи йўгон, қадди паст, қирғизларга дойим қасд, бир новвоснинг гўштига тўймаган, долининг устида ўнта шайтон ўйнаган балохўр зот эди.

Жўлайининг ортидан ҳунари аспи жаллоб, тулпорини зир қўйган, садоқ ёйни бир қўйган, одам зотининг алпи, учқур бедовда қалқиб Несқора келаётир. Унинг ортидан хачир миниб, ботиниб, тўтиқушнинг патини тўққиз жойдан тақиниб Дасдур полвон, орқада қизил нимча тўн кийган, уст-бошини жўн кийган, мерганликка ўқиган, дуч келгани чўқиган Қоражўй туғбардорнинг ёнида қирғизга қирғин соламан, деб елаётир.

Лак-лак лашкар ичида оловдан тап тортмаган, товондан ўт чатнаган, қўш ариқни ҳатлаган бирталай полвон, довлар, тирандоз, ёяндоз, сеҳргару, фолбини адир билан қиёда, от, уловда, пиёда Олтойга кўзлаб йўл олган, ўқдорини мўл олган.

Олтойлик қирғизлар Эсенхоннинг лашкарлари келаётганидан икки кун аввал хабар топишди. Олатоққа — Қўшайнинг олдига кетган Манасдан дарак бўлмагач, Оқболта билан Қутлибий тақдирга тан бериб, оромни бузилиб, элу халқ сафарбарликка отланиб, эрк дардида қанотланиб, Мингсувни кечириб, дов-дарахтларни оралаб, қари-қартаг, бола-чақани Улуғтоққа кўчириб, юртнинг асл дилбандлари ённинг йўлига кўндаланг бўлди.

Қутлибий Уралма тоғнинг чўққисидан назар солса, худо бетини тескари қилгур душманлар селдай ёпирилиб, тўзондай сопирилиб, оппоқ байроқ қўлида, азим Чуйнинг чўлида қорақуртдай ўрмалаб келмоқда.

Қутлибийнинг кайфияти бузилиб, кўнгил тори узилиб, Телқизил бедовини қамчилаб, ҳаприқиб — манглайдан тери томчилаб, қирғизларга шум хабарни етказди.

— Сизларга сариқ аждархоннинг думини боса кўрманлар, деб уқдириб келган эдим. Мана энди боло-

қазо мўр-малахдек бостириб келаётир. Мен балога қоладиган бўлдим. Оқболта атай Жақипнинг қўлтиғига сув пуркаб, арининг инига чўп суқди. Қани энди сента қалқон бўлгувчи Манаснинг?

— Оҳ, Оқболтаси тушмагур,— Жақипнинг фиғони осмонга чиқиб, чакағига зўр берди.

Оқболта ҳам ўзини босиб туролмади:

— Зўрдан зўр чиқса, қуёруғини қисибди, деган нақл бор, Жақип! Ўлмайдиган одам борми?! Кўрпада ётиб ўлгандан, курашиб шаҳид бўлган афзал эмасми?.. Кўп койима, Жақип, Қорахитой билан манжу пешонамизнинг шўри. Манас оллоҳ қўллайдиган йигит, қалмоқларга бизни юкинтириб қўймайди. Бу ташвишлардан унинг хабари йўқ. Албатта етиб келади. Душманга осонликча таслим бўлмаймиз. Белни маҳкам боғланглар, халойиқ!

— Ёвнинг йўлини тўсинглар!— деб қайсар Қутлибий арслондай ўкириб, Манаснинг номини ёдлаб, жангчиларни ўз ёнига имдодлаб, темир сопли найзани қулочлаб майдонга тушди. Ёвқур ўғлонлар садоқдаги ёвнинг ўқларини ёмғирдек отиб, шамширларни қорахитойларни елкаси аралаш чопиб, олға интилди. Етмиш уйли қирғизнинг ичидан фақат Жақип жангга кирмади.

Бундай урушларнинг ҳадини олиб пишиб кетган Оқболта йигитларга йўл-йўриқ кўрсатиб, руҳлантириб турди.

Оч айғирдай талпиниб Жўлай баҳодир кўк туғни қўлдан туширмай, Қутлибийга ҳамдаст бўлиб тўс-тўпалонни бошлаб юборди. Ёвнинг ўқлари бамисоли дўлдай ёғилмоқда. Совут ва қалқонлар найзадан титилиб, ўқ тушган жой ёнғинга айланиб, сайхонлик улкан қозондек биқирлаб қайнаб турибди.

Қутлибийнинг Телқизили ҳақиқатдан ҳам тулпор экан. Заруратга қараб тўпга ўзини уради. Керак бўлганида тўрт оёқлаб сакраб, олдидан келса тишлаб, ортдан ўтмоқчи бўлганни тепиб-ирғишлаб ёвни асло яқинига йўлатмаётир. Бир тўда ёвга ёлғиз ўзи бас келаётган алп Қутлибийнинг маҳоратини кўрган Оқболта «Қирқ йил қирғин бўлса, беажал чивин ўлмас», деб Қулагерга қамчи босиб ҳай-ҳайлаб майдонга ўзини урди.

Сомондай сариқ далада етти кун тинимсиз уруш бўлди. Эр Болта етти еридан яраланди. Тиниб-тинчимаган Қутлибий тўқсон жойидан ўқ еб ҳолдан тойган пайтда, хитойлар уни темир арқон билан ўрамоқчи бўлганида, Оқболта бечора инграб юборди:

— Садағанг кетай, Қутлибий, валинъмат Манасдан дарак йўқ. Орзу-армонимиз Олатоққа етмай ғайри динларнинг қўлида ўлиб кетамиз шекилли?!

Оқболтанинг гапларини эшитган Қутлибий биров бада-нига бигиз сайгандай ирғиб тушди.

— Ҳазрати Оқболта! Ботир ҳам сиздай бўларми? Қалмоқ билан тўқнашсак, Болта оғам мададкор. Паҳлавоннинг ажали паҳлавондан. Мадорингиз қуриса, отнинг сагрисига ёпишиб ит урушин қиламиз. Оға, бир оз чиданг!— деб Қутлибий Телқизилнинг биқинига ниқтаб, оламонни олазарак кузатиб, Оқболта минган Қулагирнинг чилвирини қўлидан тортиб олиб, олға судради. Тулпорлигидан ташқари Телқизил учқур эмасми, «чуҳ, жонивор» деганда, қуюндайин еру осмонни тасқоқлатиб, икки азаматни майдондан олиб чиқиб кетди.

Икки баҳодир ортига қараса, қалмоқ билан хитой лашкарлари кўзга илинмай олисда қолиб кетибди.

Ушанда Оқболта Қутлибийни боласидек алқаб юборди:

— Садағанг кетай, Қутлибий! Учган оловимга мой қуйдинг. Ўлган эдим, жон ато қилдинг. Жоним ўзингга садақа бўлсин. Агар ўлмасам, қадим нўйгут қавмига сени хон қилиб кўтараман,— дея ер таяниб ўзини ростлади.

* * *

Улар тонг бўзариб отаётган маҳалда отларнинг кишно-видан уйғониб кетишди. Бунга Қутлибий билан Оқболтагина қувонмай, уларнинг бедовлари ҳам бир-бирига ҳамоҳанг кишнаганида еру осмон тўлғаниб, тоғлар акс-садо қайтарди.

Адирларни янграшиб кишнаган Манаснинг оти Телтўри эди.

Ундоқ-бундоқ дегунча, кўзни очиб-юмгунча бўз қирлар тепасидан, адирларнинг пастидан тўпичоғи ариллаб, қуёшдайин париллаб қоплон Манас чиқиб келди. Оқболта билан Қутлибий ишонмайин кўзига, сўзлаб ўзи-ўзига, ғайрати ошиб-тошиб, ботирга сўзлар шошиб:

— Бормисан, эр Манасим! Эй бевафо дунё! Минг қатла шукр! Кўрар куним, ичар сувим бор экан!— деб Оқболта қувонч ёшларини артиб улгурмайди.

— Болта оға, бормисиз? Тоғ тарафда кўчган элни учратдим. Юрт омон. Уларнинг ичидан икковингизни топмай саросар бўлдим.

Орадан кўп ўтмай Тўручарни йўрғалатиб Жақип етиб келди. Икки оқсоқол қандай қилиб хитойларнинг ддини берганлигини завқ билан Манасга айтиб берди. Уларнинг жасорати ёш бақодирга маънавий куч бағишлаб, Манас кўлига найзани олиб, йўлбарсдай ҳайқириб қалмоқ билан хитойни ер билан яксон қилишга чоғланди. Бун кўрган Болта эр Манасни инсофга чақирмоқчи бўлди:

— Ўктам болам, шер ўғлим, ўзи келган ёвга ит урушни кўрсатганимиз маъқулмикин?

— Ёпирай, Болта оға, бу нима деганингиз? Қирғизларнинг донишманди бўлатуриб, қаёқдаги гапларни айтасиз-а?! Ит уруш қилсак, бурутларнинг Манаси қочди деган тавқи лаънатга қоламан. Орқамиздан қувиб юриб битта-биттадан тинчитади. Болта оға, бу таклифингизга қўшилмайман. Ажалим етган бўлса, шаҳид кетарман!..

Оқболта уялганидан ўлай деса, жон тотли, кирай деса, ер қаттиқ, хижолат бўлиб, ўзича гўлдирашдан нарига ўтмади.

— Оғажоним Оқболта! Сиз дам олинг. Мен буларга ким эканлигимни кўрсатиб қўймасам бўлмайди,— деб Манаснинг қаҳри қайнаб, оти сувлигин чайнаб жангтоҳга кириб кетди.

Оқболта ҳолдан тойиб бораётганига қарамай, эски дарди бошланиб, киприклари ёшланиб, қўлларини ёзиб Манасга худодан куч-қудрат тилар эди:

— Эй Танграм! Манасим якка бир ўзи минг одам билан олишмоққа киришди. Ёлғиз от босмас қиядан, Манасим битта уядан. Хитойга олдириб, қалмоққа чалдириб қўйсак, қирғизлар бир умр бошини кўтаролмай, ёмонотлиқ бўлади. Қудрати беқиёс яратган оллоҳим, алп ўғлонимизга ғайрат ва бардош бер! Яккаю ягона Манасни ўз паноҳингга сақла!

Болаликдан жонажон дўст бўлиб ўсган Ўшпирнинг ўғли Қутлибий Манасга қуйидаги гапларни айтди:

— Қадрдон дўстим, Манасим! То тирик эканман, мен ёнингда бўламан. Шум ажал етса, бирга ўламиз. Бу кофирлар билан жон чиққунча олишамиз.

Бу сўзлар Манаснинг бир ғайратига ўн ғайрат қўшди, паҳлавон бамисоли шердек жўшди:

— Қумурсқадай хитойни қуритмасам бўлмайди, қалмоқлардан ўчимни олмасам, кўнгил тўлмайди. Манжуларни бир ёқлик қилмасам, ишим ўнгмайди. Яқинроқ кел қошимга, тегакўрма гашимга...

Эр Манас Тўручарни ўқ ўтмайдиган ёпқичлар билан эгар-жабдуқлаб, худодан мадад сўраб, чилтонларини сўроқлаб-йўқлаб хитойлар билан юзма-юз жангга кирди.

Симобдай қалқиб келаётган лашкардан ер кўринмайди. Оёқ остидан кўтарилган чанг тумандай кўкка ўрлайди. Қурол-яроқлар юлдуздай жимирлайди. Тўзон пардаларидан офтоб хира тортиб қолди.

Манас Тўручарни зир қўйиб, жиловини бир қўйиб, душманнинг мана мен деган бақодирларини қилич билан қийратиб, қамишдайин чийлатиб, тўлқиндайин лашкарни тўрт томонга тўздириб бораётир, қасдини олаётир. Шошиб қолган ёғийлар лолу ҳайрон боқарди, бу жангтоҳда туриш йўқ, қон булоқдай оқарди.

Хўжан хизир жиловдор бўлган алп Манас хитойларнинг қирқ ботири ўртага олиб қолганлигини пайқамабди. Хайриятки, бақодирнинг қирқ жўраси бу олишувда душманларнинг горатини берди. Афсуски, касофат бу урушда эр Манаснинг йигитлари қам кўп талафот кўрди. Бармоқдайин кезидан ўсиб-улғайган, бирга юрса, ўйиндош, бирга ётса, қўйиндош, узангидош жўраларидан айрилди. Дўстларининг алам-андухига чидамаган алп Манас қирқ навкарининг ўчини олиш қасдида Эсенхоннинг югурдакларини тиги-паррон қилиб шоширди.

Мақомига етган Қутлибий полвонлигини кўрсатиб қўйди, сўзи болдай тотли бўлса-да, не-не душманларнинг кўзини ўйди. Ҳатто ёйнинг ўқидан қам тез етиб бориб, қалмоқларнинг Бўрончи деган паҳлавонини ботқоқдаги бақадай найза санчиб ер тишлатди.

Бу қолдан эсанкираб қолган Несқора билан Жўлай, «Эсенхонга тирик бормай ўлайлик», дейишиб бақириб-чақириб Қутлибийни бир ёқлик қилиш ҳаракатига тушди. Қутлибий бир тўда садоқчи ва мерганларнинг ўртасида қолди. Бунини сезиб қолган Манас аждарҳодай пишқириб, тадбир топиб иш қилиб, оламоннинг устига тўпичоғини солди. Унинг наърасидан хитойларнинг ўтакаси ёрилиб, талай манжу, қалмоқлар лой-тупроққа қорилиб, Қутлибийни эсон-омон қуршовдан олиб чиқди. Икки бақодир ўзлигини унутиб ёвни тумтарақай қилиб орқасидан қувиб кетди.

Озиқ тиши ирсайиб от ўлиги тоғ бўлди. Дўсту душман баробар аза тутар чоғ бўлди, кўҳна замин, бўз тупроқ қизил қондан доғ бўлди. Қочар жойи лашкарнинг фақат сўлу чоғ бўлди.

Олтойнинг Қоратоғида, доvonнинг бери ёғида Манаснинг йўлига хитой билан қалмоқнинг ботири Несқора кўндаланг бўлди.

— Баҳодир Манас, гапни уқ! Бурутларда сўз улуғ. Улуғлигинг билайин, айтганингни қилайин. Ўзингни олдинг, бизга дўзах нима эканлигини кўрсатдинг. Алпларнинг алпи, хоҳласанг бошимизни ол. Лозим бўлса кўлимизни чоп. Шерлигинг рост бўлса, илтимосимизга қулоқ солиб, изн бер. Уч кун дам олиб, ўлганларни дафн этайлик. Ақл-ҳушимизни йиғиб, халойиқ билан, хонимиз билан маслаҳатлашиб кўрайлик. Лашкарлар қочмайди. Уч кундан кейин сени хитой ва қалмоқнинг хони деб эълон қилиб, элу халққа жар соламиз. Илтимос, сўзимизга ишон!

Несқоранинг бу гапларини эшитган алплиги бутун, эси йўқ, ҳеч нарсa билан ишн йўқ Манас уруш вақтинча тўхтаганлиги ҳақида фармойиш бериб, уч кунлик фурсатга кўнди.

Гулдор тўнни елвагай солган, найранг бобида юз шайтонга дарс бергувчи ҳийлагар Несқора ўзининг сардорларини, шотирларини чақириб, ниятини уларга ошкора айтди:

— Йигитлар, бурутларнинг алпини уч кунга муҳлат сўраб алдаб келдим. Биз бу орада Эсенхондан ёрдам сўраймиз. Сўнг ваъдамизга лаққа тушган бурутларга тўсатдан ҳужум қилиб, галабани қўлга киритамиз.— Несқоранинг бу таклифини унинг ёрдамчилари қўллаб-қувватлади.

Несқора хоннинг ҳузурида хизмат қилишдек шарафли лавозимга эга бўлган, мерганларнинг мергани Қоражўйни чақиртирди. Олтин садоқ таққан, ҳалол хизмати билан ҳатто хоқонга ёққан, тулкидай айёр, ҳар қандай шўмликка тайёр, мўлжали аниқ, таърифи Чин мамлакатига отнинг қашқасидек таниқ, игнанинг кўзига бемалол ёй ота билган, чопса қулуқ етолмаган, кийик ундан ўтолмаган Қоражўй икки букилиб кириб келди.

— Қоражўй баҳодирим, энди хитой тарихида абадул-абад номинг қоладиган вақт келди. Ўзингга отнинг калласидай олтин тортиқ қиламан. Исминг қора мармар тошга битилиб, улуғ саройга қўйилади. Бурут Манаснинг жони отида экан. Тулпорсиз бурут ноилж бош эгади. Энг аввал унинг отини тинчитасан. Вақт ғанимат. Асосий топшириқ шу. Бу юмушни бажармасанг, Эсенхон бошимизга итнинг кунини солади.

Қоражұй рози бўлди. Хитой ва қалмоқлар тоғни паноқ тутиб, уч кун дам олиб, янгидан курашмоққа қозирлик кўрди.

• • •

Несқоранинг алдовини Манас кечроқ тушунди.

Кунлик мўлжали етганда, уч кун, уч тун ўтганда, тонг оқариб отганда, кўплар ухлаб ётганда хитой, қалмоқ қўшинлари дўл садолари остида қирғизларнинг устига лашкар тортиди.

Қирон Манас ўрама белбоқни етти марта айлантриб боғлаб, ўзини ёвни қиришга чоғлаб, найза санчиб, болта уриб душманларни талотўп қилди. Қутлибий номус ва ор йўлида жонини жабборга бериб, йигитларга бош-қош бўлди. Томонлар бир қадам ҳам чекинмай асосан ёй отиб, куч синашди.

Манас Тўручарни елдириб, тирандозликни мақомига келтириб, манжуларни қон қақшатди. Тулпори эса ўрга чопса ирғишлайди, тўпга солса шарт тишлайди. Кетмон туёқ, сағриси кенг, учқур оёқ жонивор гўё душманларнинг устида учиб юргандек.

Қоражўй минг уринмасин, Тўручарни сира мўлжалга ололмади.

Кечувнинг ўнг-терисини билмаган Жўлай оқимга қараб от қўйди. Ортидан уч минг аскарни илаштириб Қоражўй ўзини панага олди. Танг ақволда қолган Жўлай чап соҳилни тўсиб, қайдар кокилли лашкарларни орқага — қирғизларга қарши қайтариб, кўнмаганларини ўша ернинг ўзида отиб ташларди.

Қалмоқларнинг Жўлайи Манаснинг рўпарасидан чиқишга мажбур бўлди. Нияти Қоражўйнинг мўлжал олиши учун имкон яратишдан иборат эди. Шу боис у Манасга қуйидагиларни айтиб турган маҳали:

— Сув қуйилган саночдай бақалоқ бўлган Манас, боболарингни асфаласофилинга жўнатган Жўлай мен бўламан. Энди сенинг киндигингни бураб ташлайман, буёққа чиқ!

Бунни эшитган эр Манас отига қамчи уриб, Жўлайга бақирди:

— Хотин бўлмай эр бўлсанг, ваъдага содиқ шер бўлсанг, турган ерингда шошмай тур, айтганингдан қочмай тур!

Эр Манас Тўручарни зир қўйиб, аждаҳодай захри ошиб, йўлбарсдайин тўлиб-тошиб, ўрнида тек турмасдан, кўзларини юммасдан Жўлайга зарб билан найза санчди.

Даргазаб Манас хитойнинг мергани Қоражўйга рўпара бўлишини хаёлига келтирмаган эди. Ҳийла ва найранг соҳасида шайтон ҳам ип эшолмайдиган Несқора Қоражўй мерганга бу юмушни беҳудага топширмаганди. Осмонда учиб бораётган каптарни бехато урадиган бу зангар харсангни далда қилиб, Тўручарга ўқ узди.

Қоплон Манаснинг кулиги гулжадай кўзи қизариб, мудгаб йиқилди узариб. Манас отнинг устидан сакраб бориб, ўзини базўр қўлга олди ва тулпорининг бошидан кўтарди. Афсус, фурсат ўтган эди. Отнинг юрагига санчилган найзани суғурганида сирқираб қон отилди. Уни атрофидан ўраб келаётган ёв эмас, Тўручарининг ўлими оғир қайғуга солганлиги сир эмасди.

Дўл қоқилиб, бомлар чалиниб, Жўлай айюҳаннос солгандагина Манас сергак тортиб, атрофига қаради. Хитой, манжу ва қалмоқ лашкарларини Манас ботир писанд қилмай, ҳатто кўзига илмай бир чеккадан гоҳ болтада, гоҳ қиличда қарағайни бутагандай чопиб борарди. Хитойлик «чақирилмаган меҳмонлар» оловга тушган чигирткадай Манаснинг пайконида нобуд бўларди.

Хитой, қалмоқ аскарлари анча талафот кўрса ҳам, бақирӣқ-чақирӣқ билан қўрқитиб, Манасни ўраб, банди қилиб олиш дарди билан куйиб-ёнарди.

Жанг авжи қизиган паллада, арслон Манаснинг хаёлидан Чоштепадаги бобоси Қўшайхон ўтди. «Ўша кунини у «ортингдан кечикмай бораман», деган эди, келадиган вақтин бўлиб қолди. Қанийди, бобом келиб қолса ёки эсидан чиққанминкин», дея баҳодир ўзига-ўзи пичирлаб қўйди.

Манаснинг ўй-хаёли поёнига етмай туриб, тупроқларни тумандай тўздириб, бедовларин ўздириб, кўкси узра оқ соқоли пирпираб, қўлида кўм-кўк туғ ҳилпираб, қария Қўшайхон ҳарб билан, зарб билан от қўйиб келаётир! Қазо кунин етган бўлса, ўлайин, ҳеч деганда Манасга далда бўлайин, буюрса, Жақипларни юртга кўчириб келайин, деб, Айманбўз отинини атай Манас учун етаклатиб, икки минг йигитлари билан пешвоз чиқди.

Қўшайнинг жангчилари жез карнайни боз қўйиб, ҳайқирӣқни рост қўйиб, хитойларга қарши урушга шахд билан киришди.

Қўшайхон Манасга эътиқодинини ортиқ қилиб, Айманбўзни унга тортиқ қилиб турган маҳали:

— Эй қоплоним Манас! Юртинга борсам, бир зот йўқ, бу ким деган имдод йўқ. Ўта ёмон туш кўриб, сафарга

отландим. Тушимда қирқ ўғлон нобуд бўлди. Минг шукр, тирик экансизлар. Мана бу Айманбўз сенга монанд тўпичоқ. Қанжиганда газотда кийиш учун махсус чакмон турибди, совғамни қабул қилгин, ўғлоним.

Кўзи тўрт бўлиб турган Манаснинг осмондан тилагани ерда пайдо бўлди. Ярашиқли чакмонни кийиб, кўкка сапчиб, депсиниб турган Айманбўзга олтин ва кумушдан иборат эгар-жабдуқни уриб, шамширини ярақлатиб, узангини шарақлатиб, Қўшайхоннинг оқ фотиҳасини олгач, Манас чилтонларнинг етагида жангга кирди.

Қолган-қутган аскарлар, турк қавмига мансуб барча элу халқ Манаста жиловдор бўлиб, Қўшай, Қутлубийлар раҳнамолигида қизил нимча кийганларни битта-биттадан жазосини беришди. Паҳлавонликдан лоф урган, мўйлабини шоп урган талай манжулар тиррайиб ўлди.

Эр Манас хитойларни йилқиларни ҳайдагандек уюри билан олдиға солиб қувиб, Олтойдаги тўққиз тоғнинг сўнгидаги тўқсон йўлнинг айрилишига, қуш учмаснинг қайрилишига етганда Қўшайхон Манасни тўхтатмоқчи бўлди.

— Болам, сўзимни эшит, эс-ҳушингни пишит! Отни жиловини торт!

Ботир Манас юлқиниб, оқсоқолнинг гапига қулоқ солмай булқиниб айтди:

— Бобо, илтимос, тўсманг йўлимни, қайтарманг қилич тутган қўлимни. Хитой, қалмоқ, манжуға ит кунини соламан, кекимизни оламан. Уйинг куйғур кофирлар, бундан буён бир умр эр Манасни хотирлар...

Қўшай қария етиб бориб Манас минган Айманбўзнинг сувлиғидан ушлади.

— Қайсарим Манас, ўтинаман! Қудратингга чўқинаман. Хитойлар бижғиган қорақурт, ўлишин билмас ўжар юрт. Хитой билан олишгани сон жиҳатдан тенг эмасмиз. Бирор йил қозирлик кўриб, қўшин тўплаб, сўнгра газотни бошлаймиз. Эс-ҳушингни йиғиб ол.

Назаркарда Қўшай оқсоқолнинг гапларида жон бор эди. Манас авлиё отанинг сўзига тушуниб етди.

Олатоғдан борган қирғизлар Олтойдаги қондошлари ҳузуридан қўним топди. Қутлибий шаҳидларнинг ҳисоб-китобини қилди. Қирғизлар Толмозордан, Қорақирчиндан туюқ тошлар келтириб, унинг сатҳига халқ қўшиқларидан лавҳалар битиб, жангда ўлган паҳлавонларнинг ёнига олтин, кумуш камарларини, эгар-жабдуқларини бирга кўмиб, дафн маросимларини ўтказишди.

Олтойда, Ўрхунда мола тош ҳажмидаги баланд мармарларга алоҳида қаҳрамонлик кўрсатган алп ўғлонларнинг шон-шухратиға бағишлаб қуйидаги ёзувлар битилди.

«Тангрим куч-қувват бергани учун хон отамнинг қўли бўридай, ёви қўйдай бўлди. Табаррук ер алқгани учун эли борни элсиз, қонлини қонсиз қилдик. Ёвни маҳв этдик. Тиззаси борни чўктирдик! Бўйни-боши йўғонни юкунтирдик. Жамия турк халқиға барака ато қилган қутли туғини осмонға кўтардик».

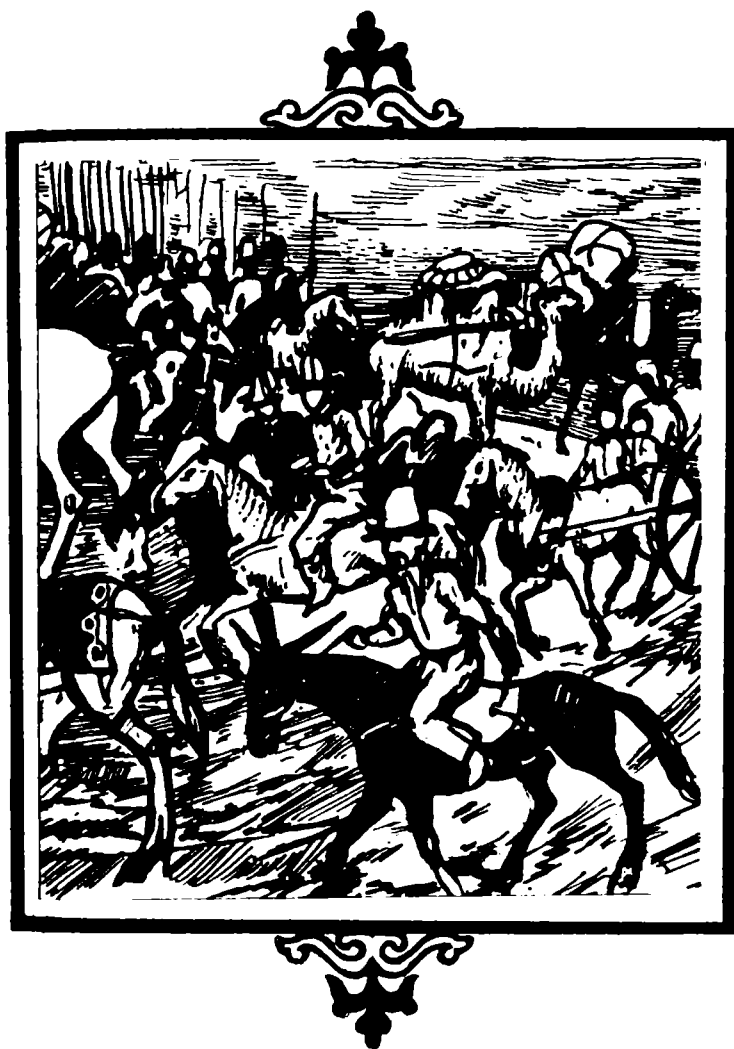
★ ★ ★

Эр Манаснинг қазабидан омон қолган хитойлар орқа-олдига қарамай Бежин сари жуфтакни урди. Олдиндаги аравада етмиш еридан найза еган Несқора, олти жойидан яраланган қалмоқ чўнг Жўлай, Қоражўй, Довдир каби номдор ботирларнинг қасратидан чанг чиқиб, олтиш кун деганда тўртови Эсенхоннинг олдига кириб келди.

Бақайбат-басавлат саройнинг минораларига чироқлар ёқилиб, кўнғироқлар акс-садо берди.

Манасни тириклай топиб келмоқчи бўлган, бурутларни битта қўймай чопиб келмоқчи бўлган баҳодирларнинг башарасини кўрган, дарду аламини эшитган Эсенхоннинг тепа сочи тик бўлиб, кўк духоба чопонини ирғитиб, сиртлондай чимирилиб кетди. Жаҳлиға эрк бериб, сардорларнинг, лашкар бошлиқларининг кўкрак нишонлари бўлмиш қимматбаҳо тошларни, бош кийимидаги оловранг жигаларни юлиб ирғитиб, ўзларини саройдан қувиб чиқарди.

Эсенхон энг яқин маслаҳатчиси билан уч кун кенгашиб, охири сарой ҳузуридаги аскар бошлиқларини бирийўла алмаштиришға қарор қилди.

Боболар ерида

Қиш ўтди, ёз келди. Ҳартугул бошқа йиллардан соз келди. Қирғизларни қалмоқ, хитой ва манжулар безовта қилмади. Ҳеч бир ёв босқин этмади. Баҳодир Манас яна бир карра элу юртни душманлардан сақлаб қолди.

Баҳор келиб, наврўз тафтидан майсалар етилган чоғда Манас ўттиз икки ёшга тўлди. Мўйлаби чўлда ўсган қамишдай буралиб, пайлари чийралиб, савлатидан ҳатто девлар талвасага тушадиган даражага етди. Навқирон ўғлон уч кун, уч тун қош-қовоғини осиб, қиличини бағрига босиб, мижжа қоқмай ётди. Ҳаттоки қалмоқдан келган элчиларни, эронлик савдогарларнинг саркорини, арабистонлик карвонбошиларни ҳам қабул қилмади. Унинг феъл-атворида хабардор бўлган қирқ йигити, «алп Манаснинг беҳудага қовоғидан қор ёғмаётир, чамаси бирорта хатога йўл қўйди. Ёки хитойлар томондан нохуш хабар етдими, ё қондош турк қавмининг орасидан мушук ўтдими? Нима бўлса-да, бунинг бойси бор?! Ишқилиб, охири хайрли бўлсин», деган хаёлда чўчишар эди. Унинг жаҳли ёзилиб, кайфияти созланмагунча ҳузурига ҳеч ким кирмади. Гапга чечан, сўзамол Бақай ҳам ўзини тийиб, Манасни безовта қилмади.

Тўрт кун деганда хон Манас қирғиз уруғининг аҳли донишларига, турк қавмининг об-оқсоқолларига, қўшин бошлиқларига етти кундан кейин ўрдага келишларини таъинлади. Белгиланган куни, айтилган кишилар Манаснинг қошига тўпланишди.

Манаснинг оқ ўргаси — ўтовни қирқ қанотли қўшамоқ бўз уй меҳмонларни кутарди. Ўтовнинг асосий эшигида кумушдан қуйилган қўш асрлоннинг икки тарафида найза тутиб, қилич таққан соқчилар киприк қоқмай сергак турибди. Қирқ ўғлоннинг бошлиғи Қирғил ботир овулга келган ҳурматли кишиларни жойлаштириш билан овора. Қурултойга Олтойдаги олтмиш уруғнинг оқсоқоли, олти юзта Ҳазир назар қилган қариялар ташриф буюрди. Манас

тўпланган меҳмонларга оғир-босиқлик билан қуйидаги гапларни айтди:

— Халойиқ, ватандошлар! Боболаримизнинг юртидан мужда олдим. Олатоғ, Еттисув, Олайга кўчамиз. Қалмоқ Алокега имкон яратган кунимиз қуриб кетсин. Энди менинг навбатим келди. Алокенинг кишанларидан она еримизни озод қилмасам, тирик юришимдан нима фойда?! Бугундан иборат Олатоққа отланамиз. Хоҳлаганлар қаноғимга кирсин! Қолмоқчи бўлганларга қаршилик қилмаймиз. Уларга Олтой ота юртдир. Қолганларни ҳеч ким зўрламайди.

Гапга қишчоқнинг чечани Тоз аралашди.

— Ҳой халойиқ! Отанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада деганларидай, бу ерга мени ўғлим бошлаб келган. Олтойдан кетмайин десам, Манаснинг жўраси, Урбу исмли ўғлим шу жойдан уйланди. Болам қаерда бўлса, мен ҳам ўша ерда бўлишим керак. Агарда қирғиз кўчмаса, мен кўчаман.

Одамларнинг ҳазил-ҳузулидан уялган Урбу ерга қаради.

Тознинг сўзини Ҳайдархоннинг эр Кўкчаси қувватлаб чиқди:

— Эй яхшилар! Урбунинг устидан кулманглар. Еттисув ҳақиқий жаннат. Олтойдан камлик жойи йўқ. Эл қолса, қолсин, мен кетаман,— деди Кўкча.

— Кўкча яқинда Еттисувдан келин олиб қайтган.

— Серхархаша хотиннинг орқасидан юрмаган эркекнинг ўзи бу дунёда йўқ!..

— Хотин хонни эрчитади.

— Бу эркеклар ғазотдан кўра хотинга боришни афзал кўришади шекилли,— деб Урбу билан Кўкчани мазах қилишди.

— Аҳли донишлар! Ҳазил-мутуйибани йиғиштириб, бу муҳим гап борасида холисроқ фикрлашиб олайлик,— дея Оқболта хуржуннинг икки кўзини очди.— Олатоққа кетмоқчи бўлганлар хуржуннинг ўнг кўзига, қолишни истаган чап кўзига тош солади.

Тўпланганлар навбати билан хуржунни тошга тўлдира бошлади. Саноқ ниҳоясига етди. Олтойдаги барча қирғизлар Олатоққа кўчишни ихтиёр этди. Манас Олтойда қоладиган аҳолига: «Қайта учрашгунча омон бўлайлик», деб турк отанинг зурёдлари бўлиш уруғ бошлиқларига, тўраларига, донишмандларига қондага кўра тўн кийгизди. Овулларнинг оқсоқолларига, эл оғаларига биттадан йўрға мингизди.

Қирғизлар зориқиб кутган кун келди. Манаснинг ўтовида карнай садолари янгради, тилло гардишли дўл ва бомлар чалинди. Олтойнинг доларанг тоғлари ўзгача файзга чўмди. Шунқор Қўшай қушдай чаққонлик билан отта миниб, оқ фотиҳани ўқиб, оқ йўл тилади.

— Халойиқ! Отланинглар! Олтойнинг хосиятли тупроғи, тоғу тошлари қўлласин. Боболаримизнинг, оталаримизнинг руҳи мададкор бўлсин! Тангрим бизни эсон-омон киндик қонимиз тўкилган диёрга етказсин, қалбимиздан қайғу-ғамларни кетказсин!

Олтойдаги қирғизлар боболардан мерос бўлиб қолган қаъдаларни бажариб, йўлга тушди. Олтамиш минг уйлик элу элат Олатоғни кўзлаб қутлуғ сафарга отланди.

Кўч бошида хон Манас. Ундан кейин туғ ушлаган Қутлибий, Қўшайхон етагида оқсоқоллар, русумга кўра тўн кийган қирқ нафар йигит. Ўртада бўз йўрға минган Чийирди бойвучча. Орқасида келинлар. Туя етаклаган фариштадай жонон қизлар, қимиздан сархуш хотинлар. Ги-ламлар, оқ ўтовлар ортилган олти юз отнинг етовида қўнғироқли қора нор.

Жақипбой мол-ҳол ҳам керакли дунё деб йилқиларини алоҳида ҳайдаб келаётир. Йўлбошловчилик Бақайнинг чеканга тушган.

Улкан кўч-кўронларни тўрт тарафдан қўриқлаш Қўшайхоннинг йигитларига юкланган. Табаррук қариянинг кўзлари чўлпондай, қулоғи қалқондай бўлиб атрофга сергак боқади. Унинг тош ўрдада айтган насиҳатомуз сўзлари ҳамон Манаснинг ёдида. «Қулуним, Манас! Ёвни бирга янчиб, ҳамisha ёнма-ён юрайлик. Ўла-ўлгунча туғ остида якто бўлайлик. Еттисувдаги ерларимизни қалмоқ, хитойлардан хориж этайлик».

Олтойдан ёзда сафар тортган қирғизларнинг кўчлари от юрмаган йўл билан, не-не доvon бел билан, қанча жойда туз тотиб, ҳордиқ олиб, тун ётиб, мўлжалланган янги маконга кеч кузда етиб келди. Икки ой давомида негадир Оқболтанинг чехраси ёришмади, хамири қоришмади. Буни Манас кўриб-билиб келаётган бўлишига қарамай сир бой бермади. Кунларнинг бирида, чошгоҳ пайтида Оқболта Манасга юзланди:

— Манас, ўғлим! Орзу-аронимиз ушалди. Олатоғнинг қушларини таний бошладим. Бу ёғи ҳеч қанча йўл қолмади. Энди, болам, сендан битта ўтинчим бор.

— Айтинг, оға!

— Мен Оллоҳнинг олдида бир ўзим учун эмас, нўйғут деган уруғ учун ҳам жавобгарман. Элу юртни қалмоқ билан хитойдан ажратиб олдинг. Минг қатла шукр, ниятимизга етдик. Аммо, қанча уйланмайин, фарзанд кўрмадим. Ёшим бир жойга бориб қолди. Сарикўлни соғиндим, тентираб кетган нўйғутларни бир ерга тўплаб, сенга қўшқанот қилмоқчиман. Бу жиҳатдан она ерим Сарикўл жуда қулай. Қариндош-уруғларимни топиб, муродимга етай. Сендан сўнгги сўровим. Қутлибийни менга бер. Манасга тенг-тўш полвоним деб уни ўғил қилиб олай. Сарикўлликларга Қутлибий бош-қош бўлсин.

Оқболтанинг бу сўзидан Жақип ўзини қўйгани жой тополмай қолди.

— Яримга нонни тенг бўлиб едик, яхши маслаҳатни бирга тингладик, Болтам. Азоб-уқубатни баҳам кўрдик, Болтам. Ёвга ҳам, ўлимга ҳам ўртоқ бўлдик. Сиздек бағри кенг, маслаҳаттўй одамни бу ёруғ оламдан тонолмайман,— деб Жақип арзу ҳол қилди.

Манас лол ва ҳайрон.

Оқболта билан Жақип бир-бирини қучоқлаб йиғлашди. Манас оғиз жуфтлади:

— Отамга арзигулик донишмандим. Элимизнинг авлиёси бўлдингиз. Ёв билан тўқнашганда раҳнамолик қилдингиз. Қўлимдаги туғим, тулпорим, боғланувчи метин қозиғим. Илтимосингизга кўнаман! Бўпти, рухсат бераман!

Кенг ўзанга келганда, икки кун дам олиб, учинчи кун деганда Оқболта, Қутлибий, Қўшайхон, Жақиплар буғдой нонни ўртага қўйишиб, қўл олишиб қасам ичишди:

Йўлда бўлсин изимиз —

Ёвда бўлсин ишимиз.

Кўкда бўлсин жонимиз,

Бирга бўлсин қонимиз.

Учта хон уч тарафга қараб отланди. Қўшайхон Отбошига, Оқболта Сарикўлга, Манас бўлса Кўкшал — Олой томонга қараб йўл олди.

Манас бир неча ой йўл юриб, «от сергисин, эл тиниксин, ёв яроғин ғамласин», деб Кўкшал тоғининг атрофида саккиз ой дам олди. Вақти-соати етганда, «энди қалмоқлар билан куч синашайин», деган ниятда белини маҳкам боғлаб, Андижон тарафни кўзлаб юрди. Мақсади Алокенинг лашкарини бир ёқлик қилиш эди. Шунинг учун

Ўттизадирга келиб қўним топди. Бу ерда Манас йигитлари билан тўққиз кун черини ёзди.

— Полвонлар, қиличнинг дамини занг босди, ёйнинг ўқлари ўтмас бўлиб қолди. Энди шикорга чиқиб, буғу, йўлбарс, қоплон отиб тобга келинглар, машқни кучайтиринглар,— деб Манас жўраларига тайинлади. Қоплон Манас билан Бақай олтмиш жангчини эрчитиб, яқин овуллар билан танишгани, йўл кўргани отланди.

Ўша куни Манас негадир эртарақ қайтди. Ов деса ўзини чўққидан ташлашдан ҳам тоймайдиган паҳлавоннинг бу қилиғидан кўпчилик ҳайрон эди. Бўз ўтовни қўндириб, қази-қарта билан қимиз ичишни дўндирадиган эр Манас негадир улфатчиликни ҳам хушламади. Бақайни чақириб маслаҳат олди. Эртасига Дўгар етакчилик қилган усталарни чақиртириб, отларни тақала-тиб навбатдаги олишувга қозирлик кўрди.

Ботир Манас Алокедай ёвидан боболарнинг ўчини олишга қарор қилиб, эрталаб ҳужумга ўтиш учун шайланди.

• • •

Олтин хазинали Алоке Олатоғ, Андижон, Еттисув, Хонтувга каби кент ва вилоятлардаги халққа кўп жабр-зулм ўтказиб, ўзининг қуюшқонга сиғмайдиган ишлари билан элни дарғазаб қилиб келарди. Унинг номини эшитганда ҳатто бешикдаги гўдак ҳам жим бўлиб қоларди. Олти шаҳарнинг хони Алоке етти қават ер остида илон қимирласа биладиган қалмоқлардан эди. Нўғайхонни мағлуб этгач, бу ернинг итлари Алокенинг исмини атаб ҳурадиган, қушлари унинг номи билан сайрайдиган даражага етди. Турли-туман ерлардан кўплаб хотин олган Алоке олтмиш ўғил кўрди. Олти шаҳардан олинадиган бож, хирожлар тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас.

Алоке Манаснинг кўчиб келганини аллақачон эшитганди. Шу боисдан беш юз минг лашкарни жангга шай қилиб, чор атрофга соқчиларни тайинлаб қўйди. У Манасни атай дўқ-пўписа билан чўчитиб қўйиш, синаб кўриш ниятида эллик чоғли йигитини жўнатди.

Алоке юборган Тизелик деган думбулроқ полвон Манас қўним топган овулга юз буриб дўқ ура кетди:

— Алокенинг буйруғини эшит: «Бурутларнинг бу ердаги элга, ерга бесўроқ келишга ҳақи йўқ. Андижон билан Олай азалдан бизники. Эсенхондан дам еб буёққа қочиб

келган Манасга бир товон қам ер берилмайди. Бордию ўзга юртларга кетмоқни ихтиёр этса, марҳамат. Олишмоқни ихтиёр этса, ўзининг шўри қурийди. Агарда жон керак бўлса, таслим бўлсин».

Алокенинг буйруғини ўқиган элчининг тилини кесмайлик. Бу қадим одатга хилоф иш бўлади. Гарчанд совуқ хабар келтирган бўлса-да, хоннинг вакилига ҳурмат кўрсатганимиз маъқулроқ дейишиб, қирғизлар Тизеликни меҳмон қилишди.

Меҳмонлар: «Манас жавоб бергунча кутиб тур», деган маънода меҳмонни алаҳситиб туришди.

Манасдан икки кунгача дарак бўлмади. Учинчи кун Жақип Манасни топиб келиш учун олти кишини жўнатди. Маълум бўлишича, Манас Алокенинг югурдақларини писанд қилмай, отини миниб, овга чиқиб кетган экан.

Элчи бўлиб келган Тизелик ботир: «Бурутлар, Алокенинг буйруғини оёқ ости қилдинглар, сизлардан ўч оламиз», деб жанжал кўтарди. Шу мақал Андижондан Ойхўжа совға-саломлар билан Жақипнинг ўтовига қадам ранжида қилди.

— Андижондаги фуқаролар, фаллоҳлар, жами аҳоли Алокенинг хунхўрлигидан тўйиб бўлди. Сизлар билан қўшилиб жанг қилмоқчимиз. Алоке Манасга қарши уруш очармиш деб эшитдик. Шунинг учун буёққа мени вакил қилиб юборишди.

Жақип Манасни топиб келиш учун ўзи отланиб чиқди. Тоққа борса, ўғли қирқ йигити билан кийик овлаб, кайфу сафо қилиб юрибди. Жақип қария бор гапни айтди. Отасининг андармон бўлиши табиий эди. Шу боисдан унинг гашига тегмай бирга овулга қайтди.

Манас уч кунда тўрт юз минг қўшин тузди. Аскарларни тўрт қисмга бўлиб, тўрт лашкар бошини сайлаб, кўк арабий тўн кийиб, кўкимтир тулпор миниб, ой шакли туширилган байроқни кўтарган Бақайни бошлаб, Алокега қарши отланди.

Қитмир Алоке хитой, қалмоқдан иборат бир тўда ашларини дарёдан нарига ўтказиб, Манаснинг йўлини тўсиб қўйганди.

Эр Манас айёрликни Алокедан ошириб юборди. Қора қуртдай қайнаб ётган хитойларга қарши от солгани йўқ. У йигитларига бош бўлиб, отларини ўйноқлатиб, душманларни кўрмаганга олиб, пўписа қилганларга бепарво қараб келаверди. Мўр-малахдай ёвнинг лашкарлари, саркардалари Манаснинг хотиржам ўтаётганидан чўчиб аста йўл бўшатиб, Алокенинг ўрдасига ўтказиб юборишди.

Манас қўшинларини чоғроқ боққа қўйиб, санокли сигналган йигитлари билан отларини еталаб Алокенинг ма-

кониға яқинлашди. Ҳрданинг дарвозаси олдида турган соқчилар ҳам лом-мин дейишмади. Манаснинг олдида етти йигит йўл бошлаб, тўрт ёғида қирқ йигити кўз-қулоқ бўлиб борарди.

Уша куни Алоке хоннинг боғида, олтин устунли, соя-бонли чодирда, саксонта санъаткор қизларнинг қўшиқларини эшитиб, рақсларини томоша қилиб, зилол сувли анҳорнинг шабадасида роҳатланиб, май ичиш билан машғул эди.

Алокени қўриқлаб турган «узун қулоқ» айғоқчилар Манаснинг саройга кириб келганлигини айтишди. Буни Алоке кутмаганди.

Алоке оддий кишилар кўра билмаган нарсаларни илғайдиган хилидан эди. Манасни узокдан таниди. Гўёки кўзларидаги қаҳридан аждарҳодек ҳамлага шайлигини, қаптолида чағир қоплонни, ортида кўк қаришқирни эрчитиб олган каби Манас келарди. Уни қўриқлаётган ҳўкиздай итлар ҳам ҳургани йўқ.

Алокехоннинг оғзидан калимаси тўкилиб, қалтироқдан мисоли аждарҳо шакли ўйилган тўни чокидан сўкилиб, кўзига тик боққан Манаста беихтиёр қўл узатиб букилиб, чўчиганидан юкиниб ўзи йўл кўрсатди. Яна қаерга дерсиз, ўз тахтига.

Алоке ниҳоят бугун ўзи кўп бора эшитган, муқаддас китобдан ўқиган, Олтойда туриб Чин-Мочинга дақшат солган Манаснинг келбатиға биринчи марта юзма-юз туриб разм солди. Манаснинг киприклари аланга, кўзи чўғ, бир ўзида минг полвоннинг кучи бор, тошжорак, филбилак, диккайган мурутли, қаҳри қаттиқ, ақли бутун паҳлавонларнинг сирасига кирарди. Жаҳли чиқса, ҳеч бир юрт дош беролмаслиги қарашларидан аниқ-таниқ эди.

— Хонлик ўзингизга сийлов! Тахтга сиз ўйлагандек муҳтож эмасмиз, ботир! Бизларда, хусусан турк халқида хонлик тахтиға ўзига хос расм-русмлар билан ўтирилади, Алокехон.

— Сўзларингиз учун қўлуқ, Манасхон,— деб Алоке талмовсиради.— Буйруғингизни айтнинг.

— Қўлнинг кучи етмаган жойға сўз билан ақлнинг кучи етади. Олай, Хонтоғ, Олатоғ боболаримизнинг ерлари эди. Қабрларини ҳеч бир зот кавлай олмайдиган еримға келдим. Энди уни қайтар. Бу ҳақда ўз оғзингдан эшитмоқ ниятида ҳўзуришга келдим.

Ҳўйлакор Алоке: «Манас билан олишгани кучим етмайди. Демак уни алдашдан ўзга чорам йўқ. Қимиз ёки

чой ичса, заҳар солиб, ҳайвонот боғига кирса, шерларга талатиб йўқ қиламан», деган ҳаёлда ўзича режа тузди.

— Сўзингизга қуллуҳларим бўлсин, шаҳаншоҳ. Жаҳл душман, ақл дўст. Меҳмоним бўлинг, баҳодир! Ҳордиқ олиб, хотиржам гурунглашайлик. Ҳар қандай масалани ошиқмай, пухта ўйлаб ҳар қилайлик,— дея Алоке саройга буйруқ берди.— Эр Манасни кутиб олинглар! Саройни очинглар!

Алокенинг салтанатли саройи минг рангда товланиб, боғда булбул, майналар хониш қиларди. Булоқлар қайнаб, турли-туман гуллар очилиб, тўтилар одамларга тақлид қилиб сўйларди. Гўзаллар хиромон айлаб, ҳар қандай инсонни мумдай эритарди.

Азалдан шикорни хуш кўрган Манас Алокенинг донғи кетган ҳайвонот боғини кўргиси келди. Алоке буни сезиб, хон саройининг ташқарисида, улкан кўрғоннинг ичида жаҳондаги барча мамлакатлардан келтирилган турфа ҳайвонлар, саноқсиз паррандалар этибор билан боқилаётган ажойибхонага меҳмонни бошлади. У одатда душманларини ана шу йўл билан кўрқитиб оларди. Касалманд қулларни, ярадор асирларни йиртқишларга ем қилиб, талатарди. Шунинг учун боғдаги йўлбарс, арслон ва қоплонлар одам исини олган заҳоти бесаранжом бўлишарди.

Манас баҳодир Алокени, унинг хизматкорларини, саксон йигитни дарвозадан ташқарида қолдириб, қопқани очиб қурол-яроқсиз ёввойи ҳайвонларнинг олдига кирди.

Алоке ғаламис ниятига етгандай, наздида қозиргина арслонлар Манаснинг қорнини ёришини ғойибона туярди... Манас ошиқмай бир тўп йўлбарслар ётган сим тўрли хонанинг эшигини очиб ичкарига ҳатлаб ўтди. Йўлбарслар ботирга яқин келмай, қуйруқларини четига қисиб, қочишга жой топмай ортга тисарилди. Манас баъзиларининг думидан тортиб тўлғаб-тўлғаб ташлади. Ваҳший ҳайвонлар негадир унинг олдига бошларини эгиб, чўккалаб, сигиниб туришарди.

Ҳайвон ўргатувчи Оғалиқ деган зот ўзини Манасга кўрсатмоқчи бўлиб, шернинг ёнига яқинлашган заҳоти уни арслонлар ямлаб ташлади.

Буни кўрган Алокенинг осмони кўкдан узилиб, оёғи остидаги замин силжиб, жавоҳир тўла хазинаси ёдидан чиқиб, хонлиги қўлдан кетиб, оламнинг тоқи торайиб, ақлдан озишга сал қолди.

Ҳайвонот боғидаги айиғи, аждарҳоси, қаришқири Манасни кўрганида улиб, гингшиб, қочгани жой тополмай сим катакларга ўзини ура бошлади.

Саноқсиз лашкар билан Манасни асир қилишга кўзи етмаган Алоке, «урушгани ҳушим йўқ, отгани қолим етмас, бурут енгилмас инсон экан. Унга заҳар ичиришдан ўзга чорам йўқ. Борди-ю, бу усул ҳам чаппасидан кетса, Қақшал турган тарафдан қочишга тўғри келади», деган қарорга келди.

Манас ажойибхонадан чиққанида Алоке баҳодирнинг йўлини тўсди.

— Қоплон Манас энди хоннинг саройига марҳамат қилсинлар.

Орқа-олдини ўйламаган, эрлиги бор, эси йўқ эр Манас рози бўлди.

Диди баланд, эътиқоди бутун, тадбиркор Бақай алоҳида хонликнинг чодирини тиктириб, саксон йигитдан иборат соқчи қўйдириб, алоҳида мол олиб сўйдириб, қозонга солдирди. Алокенинг нозу неъматларини, озиқ-овқатини изма-из яширинча итларга едирди. Оғу қўшилган овқатдан итлар ўлиб, мева-чевани чўқиган паррандалар қирилиб кетди.

Эртасига Алоке ишонган одамлари билан бирга Манаснинг ҳузурига келди ва будда динининг русмига кўра, бўйнига зуннор осган ҳолатда баҳодирга бир ўзи рўбарў бўлди:

— Ботир Манас! Полвонлигинга қиёс йўқ. Оламан десанг, бошим, ичаман десанг, қоним сенга тан. Хоҳласанг кўзларимни ўйиб ол. Агар Андижондан рози бўлиб, ер берсанг, элим билан ўша ёқда қоламан. Йўқ десанг, кетаман. Ўзга иложим қолмади. Тож-тахтимдан воз кечдим. Баҳодир! Тахт сеники, чивиндай жон меники.

Манас Алокенинг элу халққа ўтказган зулмларини эслади. Ҳозир тулкидай турланиб турган Алоке қирғизларга, маҳаллий аҳолига не шўришларни солмади. Олтойга ҳайдалган халқнинг йиғисини, оддий кишилар тортган жабру жафоларни эслади.

— Эй Алоке, майдонга тушсанг, жонинг найзанинг учида бўларди. Хон қўлини қовуштириб, ёлбориб турган экан, бу унинг омон қолгани. Алалхусус бошингдан ўқ сочмайман, қўлларингни чопмайман. Ер барчамизга етади. Фақат қора ниятингдан кечиб яшасанг бас! Мен Олайдан нарига кўчиб келаман. Бир шартим бор. Бош фарзандинг Бовке менга жўра бўлсин. Қошабиш деган уканг ҳам қато-

римда юради. Бу таклифга дарҳол жавоб қайтар. Агарда сўзимга кўнмасанг, бошингга охир замонни соламан.

Алокенинг суяклари зир қақшаб, кўзларидан ёш ўрнига қон оқиб, нари қараб йиғлаб, бери қараб кулиб, Манаснинг шартига кўнди.

Манас яқин депарадаги қалмоқ, қирғизларнинг хони деб эълон қилинди. Хон Алокедан азоб чеккан олти шаҳарнинг аввалги бекларини чақириб, ўз ўринларига қайтадан тиклаб, Алокенинг мол-дунёсини етим-есирларга бўлиштириб берди.

Эр Манас Алокедан ҳеч қандай олиқ-солиқ, ўлжа олмай, ўзи сўраб олган икки йигитни хизматга таклиф қилиб йўлга тушди.

* * *

Манас Олтойдан келганда, Олайнинг жанубида, осмонўпар тоғларнинг этагида қалча деган элу элатнинг шуҳрати олисга тарқалиб, уни Кезекнинг ўғли Шўруқхон деган кимса бошқарар эди. Эллик саккиз ёшдаги қорасоқол, кўзлари гордай чуқур Шўруқнинг икки ўғли, қўш қизи бўлиб, уларнинг бири ўн олти ярим ёшдаги Оқилой гўзалликда тенгсиз саналарди. Қалчалар одатда от ўрнига қизил қўйруқ нор минарди. Қизлари чиройи билан ном қозониб, қўшни кентлар билан қудалашиб, савдо-сотиқ ҳисобига турмуш кечириб келарди. Могу давлатга ишониб, кўпиб кетган Шўруқ Манасга қарши бош кўтармоқчи бўлди.

— Қора қирғиз Олтойдан олтин ўмариб, Эсенхондан қочиб келибди. Бойликдан босар-тусарини билмай, бизни назарга илмай, еримизга кўз олайтирмоқда. Бундайларга кимлигимизни билдириб, омонат жойидан жилдириб қўйишимиз керак. Акс ҳолда, бошимизга ғавғо солиб юрмасин,— деб Шўруқ шоввоз одамларини отланишга чорлади.

Йўл бошида яшаб, савдо-сотиқ эвазига тирикчилик қилишга кўниб қолган қалчалар ҳарбий ишлардан анча олис эди. Туяда юриб найза санчишининг қавасини олган бўлишига қарамай, Шўруқ икки юз тўқсон минг лашкар тўплашга эришди.

Кунларнинг бирида, эрталаб там-там юриб Шўруқхоннинг эрка қизи, сулув Оқилой отасининг олдига кириб келди.